

MED VÆRDIGHEDEN I BEHOLD

Inger Lyngdrup Nørgård: *Beskyt de værdige fattige! Opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*, Syddansk Universitetsforlag, 2017, 299 s., ISBN: 978-87-7674-989-7.

Af Leonora Lottrup Rasmussen

Der er ingen tvivl om, at forestillingen om værdighed spillede en central rolle for indretningen af 1800-tallets fattighjælp. Kategorierne værdig og uværdig indebar en vurdering af, hvorvidt den fattige uforskyldt eller selvforskyldt var havnet i fattigdom og var blandt andet bestemmende for hjælpens art og omfang; for om hjælpen blev givet frivilligt eller under tvang; og for hvilke konsekvenser hjælpen skulle medføre for dens modtager. Men både forestillingen om værdighed og behandlingen af fattige undergik også store forandringer i løbet af 1800-tallet. Det er derfor nærliggende at stille spørgsmålet: hvordan har ændringer af opfattelsen af værdighed haft betydning for behandlingen af fattige? Dette spørgsmål udgør netop udgangspunktet for Inger Lyngdrup Nørgårds bog "Beskyt de værdige fattige!". Bogen er en omskrevet udgave af forfatterens ph.d. – afhandling fra 2015, der er udarbejdet i samarbejde med Center for Velfærdsstatsforskning ved SDU og Københavns Stadsarkiv.

Bogen omhandler Københavns fattigforsorg og undersøger den offentlige såvel som den private fattighjælp. Vi starter i 1770, hvor lovgivningsmæssige ændringer medfører forandringer i Københavns fattigvæsen og slutter i 1874 med dannelsen af Københavns Understøttelsesfor-

ening. Bogen strækker sig således over en periode, hvor en stigende urbanisering og industrialisering forandrede forholdene for Københavns borgere, der også gik fra at være under-sætter i et enevældigt samfund til medborgere i et nyt folkestyre. Som et led i denne udvikling forandredes også synet på fattige og årsagerne til fattigdom samt organiseringen og finansieringen af fattighjælp. Her er forfatteren særligt interesseret i at belyse, dels hvordan det offentlige fattigvæsen gik fra at understøtte værdige til at have ansvar for uværdige trængende og dels hvorfor omfanget af velgørenhed inden for det offentlige fattigvæsen svandt ind. Samtidigt skal bogen også ses som et bidrag til kortlægningen af den københavnske fattigforsorg, der ikke siden Marcus Rubins fremstilling fra 1879, har været underlagt en gennemgribende og systematisk undersøgelse.

Et introducerende om afsnit Københavns byhistoriske udvikling og fattigvæsen udgør bogens optakt og lægger grunden for selve analysen. Bogen er opbygget efter et kronologisk snit, hvor den lange tidsperiode er brudt ned til mere spiselige bidder. Første del af analysen omhandler perioden fra 1770 til 1799. Her viser forfatteren, hvordan den Københavnske fattigforsorg frem mod fattigplanen af 1799 gik fra hovedsageligt at tage sig af de værdige

fattige til at tage sig af alle fattige uanset værdighedsstatus. Nørgård argumenterer for, at der på dette tidspunkt fandt en professionaliseringsproces sted, hvor der blev indført et fast regelsæt for behandlingen af fattige, som standardiserede relationen mellem giver og modtager. Anden del af analysen skildrer udviklingen fra århundredeskiftet frem mod indførelsen af grundloven i 1849. Her sættes fokus på Københavns nye arbejdsanstalt Ladegården og den filantropiske forening, Centralkomiteen, der i forbindelse med Treårskrigen iværksatte hjælp til værdigt trængende. Også på det finansielle plan undergik fattigvæsenet en forandring i begyndelsen af århundredet: Fra at være et semifrivilligt forsørgelsesfælleskab, der delvist var finansieret af velgørenhed blev det offentlige fattigvæsen i udstrakt grad et tvunget forsørgelsesfælleskab primært baseret på skattebetaling. Tredje og sidste del af analysen beskæftiger sig med perioden fra 1850 til 1874, hvor begrebsparret værdig og uværdig for alvor kommer til at spille en rolle i den offentlige debat. Med 1871-reformen blev hovedstadens fattigvæsen formelt set opdelt i et privat og et offentligt, der havde ansvar for henholdsvis de værdige og de uværdige. Mens offentlig hjælp medførte tab af både civile og politiske rettigheder, skulle den private hjælp sikre en særbehandling af de værdige fattige, så de undgik de ydmygende aspekter af offentlig hjælp. Filantropien blomstrede, og der foregik en fusionering og centralisering af de private foreninger, herunder dannelsen af Københavns Understøttelsesforening. På baggrund af den tredelte analyse fremsætter Nørgård til slut en syntese over udviklingen af den Københavnske fattigforsorg. Her konkluderer forfatteren, at fattigplanen af 1799 – der lagde grunden for etableringen af det moderne fattigvæsen – medførte et vigtigt klientmæssigt skifte, idet fattigvæsenet fik til opgave at håndtere alle byens fattige. Dette var ikke foreneligt med københavnernes ønske om at sikre en positiv særbehandling af de værdige fattige. Derfor holdt københavnernes op med frivilligt at donere bidrag til det offentlige fattigvæsen.

Samlet set giver bogen en grundig, detaljeret og nøgtern beskrivelse af den københavnske fattigforsorg. Analysen vidner om, at forfatteren har foretaget et dybdegående studie af en stor mængde publiceret og upubliceret kildemateriale. Som forfatteren selv formulerer det, har afhandlingen gransket "de fattiges værdighedsstatus (...) så udførligt at det afdækkes, hvilke betydningsændringer der fandt sted i brugen af termerne værdige og uværdige." Hvilket også leder mig hen til min hovedanke mod bogen. For mens fremstillingen udgør et klart bidrag til kortlægningen af hovedstadens fattigforsorg, forsvinder det analytiske fokus på værdighed til tider i mængden af konkrete eksempler og beskrivelser. Læseren skal derfor holde tungen lige i munden for ikke at miste overblikket. Af bogens indledning fremgår det, at forfatteren arbejder ud fra en definition af værdighed, hvor vurderingen af den fattiges værdighed forstås som en afklaringsproces ud fra skiftende formelle og uformelle kriterier. Disse kriterier inkluderede f.eks. socialt tilhørsforhold, køn, arbejdsduelighed og dyder. Som et metodisk greb kunne man have udvalgt enkelte kriterier og undersøgt, hvordan disse kriterier ændrede betydning og kom spil op gennem 1700- og 1800-tallet. På den måde ville kriterierne fungere som holdepunkter i analysen og skærpe læserens forståelse af begrebets kompleksitet og af de forandringer, som forestillingen om værdighed gennemgår. Samtidigt pirrer det min nysgerrighed, når forfatteren inddrager eksempler fra andre europæiske byer. Dette internationale perspektiv kunne være interessant at udforske. Man kunne måske drage nogle byhistoriske paralleller til London, hvor ideen om at oprette privat fattighjælp til værdigt trængende også vandt frem. Er der sammenfald mellem de engelske betegnelser 'deserving vs. undeserving poor' og den danske forståelse af værdighed?

På trods af disse indvendinger, skal fremstillingen ikke desto mindre ses som et vigtigt bidrag til forskningen i velfærdsstatens rødder, der de seneste år har været underlagt en stigende interesse. Forfatteren går undervejs i dia-

log med både nationale og internationale studier inden for fattighjælp og filantropi. Blandt andet underbygger Nørgård i undersøgelsen af Centralkomiteen den amerikanske historiker Theda Skocpols argument om krig som katalysator i forhold til at ændre opfattelsen af værdighed. Nørgård nuancerer også historiker Anne Løkkes klassiske definition af filantropi som værende hovedsagelig privat ved at pointere, hvordan det nære samarbejde mellem offentlige myndigheder og private aktører gør det

svært at trække en skarp linje mellem de to instanser. Er man interesseret i 1800-tallets fattigforsorg eller ønsker man at få en fornemmelse for, hvordan historikere har arbejdet med det sociale område, er "Beskyt de værdige fattige!" et godt sted at starte. Samtidigt udgør syntesen over den københavnske fattigforsorg en ramme andre historikere kan tage udgangspunkt i eller spille sig op imod. Bogen kan forhåbentligt i kraft af denne egenskab danne grobund for nye studie.

KAMPEN OM KOLDKRIGSHISTORIEN

Rosanna Farbøl: *Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende: Kampen om historien*, Gads Forlag 2017. 303 s., ISBN: 978-87-05506-8.

Af Aske Hennelund Nielsen

Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende: *Kampen om historien* er skrevet af Rosanna Farbøl og bygger på hendes ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet fra 2016 (s. 10). I bogen skildrer Farbøl tre hovedfortællinger om den kolde krig, og hvordan de har påvirket og er blevet brugt i perioden efter murens fald i 1989 frem til vores samtid med særligt henblik på den politiske sfære i Danmark (s. 17 og 321-32). Farbøl undersøger, hvordan den kolde krig er blevet brugt til at legitimere internationale interventioner og militære indsatser som et opgør med den politiske arv fra den kolde krig, og hvordan historievidenskaben er blevet inddraget i debatten om den kolde krig. Bogen er altså ikke en bog om den kolde krig men: "... om hvordan Den Kolde Krig efter periodens opgør bruges af bestemte aktører med henblik på at fremme bestemte interesser." (S. 17)

Bogen har fire hovedkapitler samt et afsluttende kapitel, der præsenterer *memory studies*, som danner den teoretiske og metodiske baggrund for bogen. I det første afsnit "Fortællinger om den kolde krig" beskriver Farbøl de tre fortællinger, der har udviklet sig under og efter den kolde krig. Konfliktfortællingen lægger vægt på den kolde krig som en værdikamp mellem to modstridende ideologier, hvor det demokratiske og frie vest kæmpede mod det undertrykkende og totalitære øst. Modsat står

protestfortællingen, hvor USA og Vesten er drivkraften i konflikten, selvom fortællingen også tager afstand fra Sovjetunionens forbrydelser (s.35). I protestfortællingen er den kolde krig en "vanvittig" march mod en global katastrofe, der dog heldigvis aldrig udviklede sig til en varm konflikt. Den sidste fortælling, konsensusfortællingen, adskiller sig ved ikke at have en klar rød tråd (s. 45), i stedet kombinerer fortællingen aspekter af de andre to fortællinger.

I det andet kapitel "Den Kolde Krig som udenrigspolitisk kompas" beskrives, hvordan fortællingerne ikke blot har påvirket, men også er blevet brugt i Danmarks udenrigspolitiske ageren efter den kolde krig. Balkan-krisen og Kosovokrigen i 1990'erne samt Irak-krigen i starten af 00'erne markerer et brud med den hidtidige danske politik frem mod en mere aktiv udenrigspolitik. Fortalerne for konsensus- og protestfortællingen kunne ikke godtgøre, at diplomati kunne løse de vidtrækkende problemer med folkemord og krig i specielt Balkan og Kosovo, mens fortalerne for konfliktfortællingen så det som endnu en bekræftelse af deres udlægning af historien (s. 84-85). Konfliktfortællingen blev derfor styrende og medførte, at Danmark engagerede sig mere aktivistisk og militært i udlandet.

I det længste afsnit "Historikernes kolde krig" undersøger Farbøl, hvordan den danske

historieforskning i stigende grad blev politiseret, især fra midten af 1990'erne og frem, med særligt henblik på den af regeringen bestilte forskning f.eks. DUPI rapporten om Grønland under den kolde krig og Center for Koldkrigsforskning med Bent Jensen i spidsen.

“Den Kolde Krigs lange skygger” er et konkluderende kapitel, der opsummerer, hvordan koldkrigsfortællinger har påvirket det danske samfund, samt hvorfor den kolde krig har været genstand for så ivrig debat i Danmark, specielt sammenlignet med Norge og Sverige.

Farbøl er lykkedes med at skrive en velarguenteret, aktuel og vigtig bog, der formår at samle et stort og forskelligartet kildemateriale. At kortlægge og derefter belyse, hvordan de tre fortællinger har påvirket det danske samfund efter den kolde krigs afslutning, er en stor opgave som Farbøl har gennemført eksemplarisk. Farbøl fortjener dog også ros for ikke at se sig blind i fortællingerne. Flere gange viser hun, hvordan fortællingerne ikke er frit flyvende instanser, der lever deres eget liv afsondret fra enhver ydre påvirkning, men at fortællingerne derimod anvendes bevidst og formes af politiske begivenheder og aktører. F.eks. har konsensusfortællingen fået sin udformning, fordi fortalene for den sad som regeringsmagt i lange perioder af den kolde krig, og som konsekvens deraf er fortællingen blevet mere systemloyal end de andre to fortællinger. (s. 46) Kapitlet “Historikernes kolde krig” synes jeg fortjener særlig ros for vældig godt at beskrive, hvordan historievidenskaben er blevet brugt og gjort politisk efter de mange millioner af kroner, der er blevet investeret i den fra staten.

Der er dog også enkelte mangler i bogen og nogle område, der vakler lidt. En mangel er, at bogen kun har et personregister og ikke et stikordsregister. Selvom bogens kapitler er relativt afgrænsede fra hinanden, er der en række aspekter, der bliver berørt løbende gennem bogen, og det ville have været rart med et register til at orientere sig i. Dette afhjælpes dog i et vist omfang af den udførlige indholdsfortegnelse, men det er stadig en mangel i en så vidtrækkende bog.

Farbøl gør klart, at det vil være en forsimpeling at betegne fortællingerne som en klassisk højre mod venstre diskurs (s. 20) og understreger, at selvom fortællingerne primært er udbredt blandt visse partier og ideologier, udelukker det ikke, at andre også kan tilslutte sig eller bruge dem. Det til trods bliver der kun ført bevis for, at fortællingerne har haft deres fortalere i bestemte partier, dem man vel kunne kalde “The Usual Suspects”: Konfliktfortællingen er udbredt blandt de borgerlige, protestfortællingen i venstrefløjen og konsensusfortællingen hos Socialdemokratiet, det Radikale Venstre og til dels SF. Dette er ikke i sig selv et problem, men det ville alligevel være rart at få nogle eksempler på, hvem mønstrebryderne var, og hvordan de agerede, da påstanden om, at det ikke er en højre mod venstre diskurs, ellers ikke virker overbevisende. Flere gange bliver konsensus- og protestfortællingen sidestillet og/eller stillet overfor konfliktfortællingen (f.eks. s. 84, 98-101), og de gange, hvor der er en intern splittelse i fortællingen (f.eks. med PET-kommissionen mellem Socialdemokratiet og De Radikale s. 145-49), virker det til, at der er tale om et internt oprør snarere end, at nogen som ellers ville placeres i en fortælling, betror sig til en anden.

Bogen falder lidt mellem to fløje: på den ene side henvender den sig til fagfolk og på den anden side ikke-fagfolk og den almindelige, interesserede læser. Bogen har bibeholdt noteapparatet, samt teori- og metodeafsnittet fra ph.d.-afhandlingen, men begge er blevet skubbet om bagest i bogen. Bogens indledning er også blevet tilpasset og gjort meget aktuelt med et resume af retssagen mellem Bent Jensen og Jørgen Dragsdahl, og der er en række billeder med tilhørende tekst, der kort opsummerer og forklarer historiske begivenheder eller forløb. Jeg tror umiddelbart, at fagfolk vil få mest ud af bogen, men den er klart også meget læseværdig for den almindelige læser.

Alt i alt en vellykket og spændende bog, der bør læses af alle, der beskæftiger sig med den kolde krig.

På grund af en fejl, der gjorde, at kildehenvisningerne til denne anmeldelse ikke kom med i sidste nummer, så har vi valgt at genbringe Claus Brylds anmeldelse – vi beklager fejlen.

ANMELDELSE

I DEN KOLDE KRIGS LANGE SKYGGE

Arne Herløv Petersen: *Skueprocessen. Beskrivelse af en spionsag*. Forlaget Sohn, 2009, 226 sider, ISBN: 978-87-7143-406-4.

Arne Herløv Petersen: *Aktindsigt*. Det Poetiske Bureaus Forlag, 2017, 237 sider, ISBN: 978-87-9334-769-4.

Af Claus Bryld

Forfatteren Arne Herløv Petersen skildrer i sine to bøger den sag mod ham, som anklagemyndigheden førte 1981-82. I begyndelsen af november 1981 blev han anholdt, sigtet for spionvirksomhed efter straffelovens § 108, den såkaldt milde spionparagraf, der kan give fængselsstraf i op til seks år. Efter anholdelsen sad han fængslet i tre dage.

Baggrunden var, at han i flere tilfælde over en næsten 10-årig periode havde spist frokost med sovjetiske diplomater – i virkeligheden KGB-agenter, hvad Herløv angiveligt ikke var klar over. Han havde også flere gange haft besøg af dem i sit hjem på Langeland. Deres navne var Leonid Makarov, Stanislav Tjebotok og Vladimir Merkulov, og de udgav sig for at være presse- eller kulturattachéer. Af gode grunde (dog ikke efter Arne Herløvs mening) fandt Politiets Efterretningstjeneste (PET) disse møder mistænkelige og indledte en overvågning af ham med skygning, telefonaflytning og til sidst også rumaflytning med skjulte mikrofoner i hans hjem.

Resultaterne af overvågningen blev forelagt Rigsadvokaten to gange, og begge gange erklærede han, at de forhold, PET havde fundet frem til, ikke var ulovlige, og at myndighederne derfor ikke kunne gribe ind overfor Herløv. Heller ikke da PET forsøgte at få en for dem mere gunstig udtalelse fra en jurist i Justitsministeriet, lykkedes det – Herløv havde ikke overtrådt straffeloven. Justitsminister Ole Espersen forbød derfor PET at anholde ham. Men PET optrådte som stat i staten og gjorde det alligevel.

I sine to bøger om sagen, med otte års mellemrum, gennemgår Herløv nu sagen mod sig. Man kan naturligvis sige, at bøgerne er forsvarsskrifter – og det er de – men de er samtidig en fagligt funderet gennemgang af sagen. Arne Herløv er cand.phil. i historie, og bøgerne viser ham som en trænet kildekritiker, en evne, som han også brugte, da han tidligere arbejdede som journalist. Han må derfor tages alvorligt, selvom de fleste behandlinger af den første bog i mainstream pressen og i Center for Koldkrigsforskning (Bent Jensens center) har affærdiget

bogen som et utroværdigt partsindlæg (*Skueprocessen*).

Et partsindlæg er der selvfølgelig tale om i begge bøger, men utroværdigt er det så langt fra. Tværtimod vil jeg mene, at det er den hidtil bedste beskrivelse af sagen, langt bedre end beskrivelsen i DIIS-udredningen fra 2005, for slet ikke at tale om den i PET-kommissionens beretning, bd. 13, 2009 om "KGBs kontakt- og agentnetværk i Danmark". Herløvs beretning er subjektiv, men det er al historieskrivning: Den store test er, om den behandler kilderne troværdigt og giver en sandsynlig fremstilling af sagen ud fra disse kilder. Og det gør den.

Derfor trækker indledningen til denne anmeldelse også på Herløvs egen beskrivelse af sagen i hans seneste bog, *Aktindsigt*. Den bygger først og fremmest på beretningen i PET-kommissionens rapport og fortæller, at den britiske efterretningstjeneste, MI6, der var blevet vred over en kritisk artikel, Herløv havde skrevet om Margaret Thatcher, sammen med det danske PET besluttede at indlede en såkaldt kontraefterretningsoperation mod ham. Der skulle statueres et eksempel for, hvad man kunne tillade sig af omgang med repræsentanter for fjenden. Foruden en anholdelse skulle det ske ved en pressekampagne, der skulle føres af journalister med kontakt til de to efterretningstjenester. Stadig ifølge Herløv håbede man herigennem at afskrække andre fra kontakter, også lovlige, med østdiplomater.

Trods justitsministerens ordre valgte PET som sagt alligevel at anholde Herløv, og herefter udtalte udenrigsminister Kjeld Olesen i fjernsynet, at der ikke var nogen tvivl om Herløvs skyld (spionage). Justitsminister Ole Espersen fandt sig i det, men da man opdagede, at sagen ikke kunne bære juridisk – begrebet 'påvirknings- eller indflydelsesagent', som man brugte om Herløv, figurerede ikke i straffeloven – og for ikke at belaste Kjeld Olesen politisk gav Ole Espersen så Herløv et såkaldt tiltalefrafald, bilagt en erklæring om, at han måtte anses for at være skyldig. Herløv blev altså erklæret skyldig i 'mild' spionage eller aktivitet som 'på-

virkningsagent', selvom der aldrig blev ført en retssag, og han altså ikke blev dømt. Og tiltalefrafaldet var inappellabelt med det resultat, at han aldrig formelt ville kunne blive renset for de alvorlige anklager.¹

Trods tiltalefrafaldet blev historien dog en propagandasejr for PET og MI6, da sagen blev blæst voldsomt op i både dansk og britisk presse, og det blev slået fast som en kendsgerning, at det danske politi havde fanget en farlig landsforræder, som i mange år havde arbejdet på opdrag af KGB. I Danmark er disse beskyldninger i nogen grad blevet tilbagevist i pressen – og i høj grad af juridiske eksperter – men det gælder ikke i det store udland, hvor sagen stadig skildres sådan som de to efterretningstjenester gerne ville have det.

Værre er det, at også danske historikere på mange måder har overtaget PETs syn på sagen. Det sker i særdeleshed i det bind af PET-kommissionens beretning, som er skrevet af Morten Heiberg. Her er der tale om en overvejende ukritisk overtagelse af PETs egen opfattelse, uden at Herløv er blevet hørt. At Bent Jensen og hans adepter også har kunnet bruge mainstream-fremstillingen af sagen i deres forskning på at sværte hele venstrefløjen under den kolde krig siger sig selv. Hans *Ulve, får og vogtere* får også sin bekomst i *Aktindsigt*.

På trods af den dæmonisering, Herløv har været udsat for, og som delvis fortsætter, har han dog holdt sig oprejst. Det er beundringsværdigt. Arrestationen og den giftige pressekampagne i flere år må have været traumatiserende, og de to bøger kan på det psykologiske plan ses om en arbejden-sig-igennem traumet. Men de er som sagt også saglige og giver på en stor vidensbaggrund hans anklagere svar på tiltale. Hør blot:

"Det er ikke landets mest skarpsindige historikere, de forskellige kommissioner har fået til at skrive om sagen ... Og det er til evig skam og skændsel for langt de fleste af de journalister og historikere, der har skrevet om sagen, at de villigt har ladet sig forføre, at de ikke

har været i besiddelse af kritisk sans, at de kritikløst har labbet alt i sig, hvad vores lokale Stasi har serveret for dem”.²

Trods den skarpe polemik bygger vurderingerne af dem, der har skrevet om sagen, dog på grundige analyser af det kildemateriale, Herløv har haft adgang til – inklusive de to kommissionsberetninger – så der er ikke tale om den slags ad hominem argumenter, som i så rigeligt mål er blevet udøst over ham.

I sit arbejde med den nyeste bog har Herløv haft adgang til PET-materiale om sagen i et, for mig at se, ret stort omfang, og det er på denne baggrund, han kan gennemhulle de tidligere fremstillinger. Men selvom den første bog hviler på et mindre kildegrundlag, forekommer den mig at være den mest sammenhængende, og den er sådan set tilstrækkelig til at få en forståelse af sagen – naturligvis ud fra Herløvs perspektiv – og tage stilling til, hvad der er op og ned i den, eventuelt i en sammenligning med PET-kommissionens beretning. Trods sin uundgåelige subjektivitet virker Herløvs egen beretning faktisk som et bedre stykke historisk håndværk, end det, de unge historikere leverede i de to officielle beretninger. Meget tyder på, at PET selv, blandt andet ved selektering af materiale, har været i stand til at styre denne fremstilling. I alt fald mangler der en kritisk ophavsanalyse af, hvad PET stod for, hvilke kundskaber dens medarbejdere havde om for eksempel marxismen og de forskellige socialistiske strategier med videre. Kommissionens formand, landsdommer Leif Aamand, kom efter dens afslutning for skade at sige til *Information*, at beretningen blot gengav PETs opfattelse,³ og selvom det måske devaluerer beretningen udover, hvad der er rimeligt, er der ingen tvivl om, at han her udtrykte, hvad hjertet var fuldt af. Man kan lige tænke lidt over, at det nu er to af de ‘gamle’, unge historikere fra PET-kommissionen, som er ved at undersøge grundlaget for den danske deltagelse i Irak-krigen ...

I den anden bog, *Aktindsigt*, er der lovlig

mange gentagelser fra den første. Men via sin adgang til dele af PETs arkiv kan Herløv her komme en smule tættere på sagen. Og det bekræfter hans iagttagelser i den første bog: Sagen var en såkaldt kontraefterretningsoperation, som skulle delegitimere venstrefløjen, i alt fald den mere sovjetvenlige af den, og statuere et eksempel for omgangen med østdiplomater. Arbejdet med sagen hos PET, hvor Herløv kun måtte skrive i hånden, men alligevel ved flere besøg nåede en masse, afslører på mange måder de overvågende PET-medarbejders inkompetence. Ikke alene stavede og skrev de dårligt, men de forstod heller ikke de mest almindelige referencer (fra de aflyttede samtaler) til ganske almindelige kulturelle og politiske forhold, der er dagligdags viden for de fleste læsende mennesker. Derfor er der så mange fejl og misforståelser i materialet, at man kommer til at tænke på Shakespeares forvekslingskomedier eller 1960’ernes absurde teater. Det har dog en høj underholdningsværdi, og Herløv forstår at udnytte den, så man må krumme tæer i PET.

Aktindsigt er dog også på andre måder interessant. For den kan samtidig læses som forfatterens selvbiografi for tiden 1972, hvor han lærte den første sovjetdiplomat at kende, til hans arrestation i 1981. Og her stod det skralt til. Det virker, som om Herløv lægger alle kort over sit miserable liv på bordet: Et dårligt samliv med en kæreste – senere hustru nr. to – et massivt og konstant alkoholmisbrug, nabostridigheder, megalomant praleri – som det også var meningen, PET skulle høre – osv., osv. Det er rystende læsning og virker ærligt i al sin hudløshed.

Skildringen af disse personlige forhold skal naturligvis tjene som baggrund for redegørelsen for det mærkelige forhold til KGB-folkene (som Herløv hævder han ikke anede var dette) der løb op i næsten 60 møder og sammentræf. Først og fremmest drak de sammen, og selvom Herløv kun fik enkelte små gaver af dem, havde de ofte alkohol med, når de besøgte ham, eller også gik de til den på et værtshus. Når de talte om politik, var det almindeligt

kendte emner, de talte om, såsom international nedrustning (atomvåbenfri zone i Europa). Med hensyn til Danmark fortalte Herløv om forskellige politikere og deres holdninger, vel også om deres holdninger til Sovjetunionen. Men alt sammen banalt og naturligvis lovligt, han havde jo heller ingen adgang til statshemmeligheder. Det hele foregik i fuld åbenhed, også når PET lyttede med, hvad både Herløv og russerne var klare over.

De skrifter, han udgav, blandt andet vendt imod Margaret Thatcher, skrev han af egen drift, men talte selvfølgelig med russerne om dem. Og den annonce for en atomvåbenfri zone, han satte i et par aviser, finansierede han selv og med venners hjælp, selvom den ene annonce aldrig blev betalt. Da han blev arresteret, blev alt dette (og også en mærkelig sag om desinformation af Nordkoreas regering) brugt mod ham, uden at PET dog kunne pege på en rygende pistol.

Selvom Herløv går lidt rundt om den varme grød, når det gælder synet på 'den reelt eksisterende socialisme' – han kritiserer således gentagne gange DKP, som hans kæreste var medlem af – er der ingen tvivl om, at han var Sovjetunionen venligt stemt i denne periode. Ellers ville han vel heller ikke have indladt sig med 'diplomaterne'. Han var ikke som DKP'erne totalt blind over for fejl og undertrykkelse i Sovjet, men lige som mange danskere i 1930'erne og begyndelsen af 40'erne var 'tyskvenlige' uden at være nazister, var Herløv altså sovjetvenlig. Det skal i første række forstås som en konstatering, selvom det i dag har klare nedsettende konnotationer (og for så vidt også havde det for de fleste under den kolde krig). Så langt, så godt, eller skidt om man vil. Nogle venstrefløjsfolk så det altså på den måde, og frygten for atomkrig førte en del til at gå imod vestlig atomoprustning og kold krigspropaganda uden samtidig at kritisere Sovjetunionens politik indad- og udadtil. Hans egen forklaring er modstanden mod den amerikanske imperialisme, som den for eksempel kom til udtryk i Vietnamkrigen, som kulminerede

med de frygtelige bombardementer af Nordvietnam i julen 1972. Olof Palme sammenlignede dem med de tyske krigsforbrydelser under 2. verdenskrig. Herløvs forlæg for *sin* propaganda var faktisk vestlige, ikke mindst amerikanske aviser lige som Jørgen Dragsdahls artikler i Information var det.

Det er altså ikke det, der generer mig i hele sagen og gør, at jeg må forholde mig kritisk til Herløvs optræden i 1970'erne. Det generende er, at han i så mange år kunne omgås disse 'diplomater' ukritisk, ja venskabeligt. Efter at han var blevet arresteret, hørte han aldrig et ord fra dem, så det var nok så som så med *deres* udgave af venskabet. Var Herløv smigret over deres interesse for ham (det antyder han selv)? Anede han ikke noget om den fare, han udsatte sig selv for, og også faren for at kompromittere venstrefløjen (åbenbart ikke)? Gik han igennem 70'erne som en drømmer, som ung, naiv idealist, der troede alt var tilladt, bare det var lovligt? Manglede han totalt historiebevidsthed? I *Skueprocessen* henviser han kort til et af kommissionsmedlemmerne, Ditlev Tamm's disputats om retsopgøret fra 1984. Men han har næppe læst den, for han henviser flere gange til sin sag som den eneste politiske straffesag i det moderne Danmark. Men efter besættelsen blev hundreder jo idømt lange fængselsstraffe for noget, der minder om det, Herløv foretog sig i 70'erne. Der skulle ikke mere til, nogle gange betydeligt mindre. Og hvis Herløv ikke stoler på den kritik, Tamm fremsætter af retsvæsnen dengang, kan han læse sig til en lignende kritik i Preben Wilhjelm's erindringer, *Man kan sagtens være bagklog*, fra 2015. Kommunisternes arrestation og internering i 1941 er jo også et historisk eksempel på et fundamentalt brud på retssikkerheden.

Så Herløv burde have været advaret. En ting er grundloven, en anden er de faktiske politiske forhold i jernindustrien. Det forstod langt de fleste på venstrefløjen, og det er en gåde for mig, hvorfor Herløv ikke gjorde det. At han ikke forholder sig (endnu) mere selvkritisk på netop dette punkt svækker til en vis grad bø-

gerne som personlige vidnesbyrd. Naturligvis gjorde drukkenskaben ham omtåget, men i enkelte lyse stunder må han da have overvejet, hvilket eksempel han satte for andre. Til sidst i *Aktindsigt* er der nogle overvejelser herover, men det virker ikke, som om de stikker særlig dyb. Det er svært at be- og erkende, når man er blevet krænket så meget, som han vitterligt er. At det hele så endte med tiltalefrafald, men under formodning om, at han var skyldig – hvorfor han aldrig får mulighed for at rense sig juridisk – og at hans private dagbøger blev konfiskeret og stadig beror i kopi hos PET eller Rigsarkivet – alt det kan og skal kritiseres som overgreb begået mod ham. Men tilbage står gåden om, hvorfor Arne Herløv i så lang tid indlod sig med repræsentanter for en fremmed

magt, som godt nok ikke direkte truede Danmark, men heller ikke var venligtsindet, og hvis styre allerede dengang blev anset som udemokratisk og undertrykkende på den 'udogmatiske' venstrefløj. Er det for meget at ønske sig en tredje bog herom?

Noter

1. Aktindsigt, s. 140 f.
2. Sammesteds, s. 63, s. 76.
3. "*Information* spurgte omtrent samtidig Leif Aamand, om man ikke burde tale med de overvågede, og han svarede: "Nej, det mener jeg ikke.. Det er PET's opfattelse, vi videregiver, og der er ikke lagt op til kontradiktion"". Skueprocessen, s. 155.

BORGERLØN: UNIVERSALNØGLE ELLER BLINDGYDE?

Erik Christensen: *På vej til borgerløn. Aktuell idédebat*. Hovedland 2017, 128 s., ISBN 978-87-7070-586-8.

Af Niels Finn Christiansen

Dette er en bog til tiden. I den internationale og efterhånden også i den danske politiske og social-økonomiske debat har begrebet borgerløn i de senere år oplevet et gennembrud; ikke mindst i sammenhæng med diskussionen om fremkomsten af de nye sociale lag, der har fået samlebetegnelsen "prekariatet". Men borgerløn er i virkeligheden et fænomen med en ganske lang forhistorie. I Danmark fik det betydelig opmærksomhed i 1970'erne, hvor *Oprør fra midten* lancerede det som en (del)løsning på datidens sociale problemer. Erik Christensen er pioner inden for udforskningen af og debatten om borgerløn. Han er den centrale skikkelse i BIEN Danmark (Basic Income Earth Network). Han har gennem årtier utrættelig argumenteret for borgerløn som en (mulig) løsning på presserende sociale problemer. I denne nye kompakte bog præsenterer og diskuterer han begrebet, således som det fremstår i både international og dansk sammenhæng.

I virkeligheden er det danske begreb 'borgerløn' ikke helt dækkende for det indhold og de funktioner, der forbindes med det. Med 'løn' forbinder vi i det danske sprog en ydelse for en arbejdsindsats, men det er ikke betydningen af begrebet 'borgerløn'. En bedre betegnelse ville være 'basisindkomst'. Som den defineres i det

internationale netværk BIEN, er den karakteriseret ved fire kriterier: 1. Den er *universel*, idet den ydes til alle borgere, på linje med folkepensionen. 2. Den er *individue*l, og gives til enkeltpersonen uanset køn og civilstand. 3. Den er *ubetinget*, idet den ydes til alle uanset indkomst og formue og uden krav om stå til rådighed på arbejdsmarkedet. Endelig er den 4. *tilstrækkelig*, det vil sige så høj, at de enkelte kan leve af den, uden at modtageren er tvunget til at påtage sig et lønarbejde.

Det kunne ligne nogle vigtige elementer i den eksisterende velfærdsstat som for eksempel folkepensionen. Men principperne adskiller sig alligevel på vigtige punkter herfra. Eller snarere adskiller de sig fra den udvikling, som velfærdsstaten har gennemløbet i de sidste 20-30 år hen imod en konkurrence- og kontrolstat. Filosofien bag borgerlønnen repræsenterer et opgør med den arbejdsideologi og -retorik, som ligger i fornyelsen af 'ret og pligt' tænkningen og det mantra om 'noget for noget', som har gennemsyret stort set alle velfærdsreformer i de seneste årtier. Samtidig vil introduktion af borgerløn indebære muligheden for en gennemgribende reduktion af det mareridtsagtige bureaukrati og kontrolsystem, der omgiver både klienter og ansatte i velfærdssektorens mange afdelinger.

Det er nogle af elementerne i den politiske 'fortælling' om borgerløn, der efter Erik Christensens opfattelse nødvendigvis må ledsage en så radikal omstrukturering af det sociale system. Der er tale om en helt ny social etik, der skal bryde med de præstationsnormer, der i stigende grad plager borgerne i moderne version af kapitalismen. Fortællingen om borgerlønnen er, at den skal være et 'frigørelsesprojekt', først og fremmest fra den tiltagende tendens til stigmatisering af de borgere, der havner i arbejdsmarkeds- og det socialpolitiske system. Borgerlønnens universalitet skal sikre denne afstigmatisering. Den vil samtidig medføre en rationalisering af de uigennemskuelige systemer, der hærger det social- og arbejdsmarkedspolitiske felt, og den vil blive en videreudvikling af velfærdsstaten, der sikrer den enkelte borger større autonomi i forhold til det offentlige, og endelig kan borgerlønnen blive trædestenen til et nyt bæredygtigt samfund, hvor velfærdsstatens store sociale kontrakt mellem lønarbejde og kapital afløses af "en flerdimensional kontrakt, der sætter grænser for udnyttelsen af mennesker og natur". (s. 28).

Den nuværende velfærdsstat bygger på en gensidighedsnorm, der lyder "noget for noget"; vi skal yde – arbejde – for at nyde. Men det kan i følge tilhængerne af borgerløn ikke være det eneste grundprincip i samfundet. Der ydes kolossale mængder af ubetalt omsorgsarbejde, derfor bør gensidighedsnormen suppleres eller helt erstattes af en "omsorgsnorm", der siger "noget for ingenting", hvor "ingen ting er alt det synlige og usynlige arbejde, der udføres på alle niveauer, og som er nødvendigt for at få samfundet til at fungere. Først når alle er sikret "et ubetinget eksistensminimum", kan gensidighedsnormen blive en god samfundsnorm.

Det politisk interessante og forvirrende er, at borgerlønnen omfavner af diametralt forskellige ideologiske strømninger, rækkende fra libertære og ultraliberalister som Milton Friedman og Nye Borgerlige til venstrefløj og til nye ideologisk diffuse borgerbevægelser à la de hjemlige alternative. Hvordan kan det hænge sammen?

Det kan det blandt andet, fordi tilhængerne fra deres vidt forskellige udgangspunkter mener, at velfærdsstaten er kørt fast og er havnet i en position, hvor det er uhyre vanskeligt at finde et holdbart fremtidsperspektiv. For disse vidt forskellige ideologiske positioner er klientgørelsen i velfærdsstaten og dens efterfølger konkurrencestaten blevet et grundproblem. Her finder Erik Christensen en af forklaringerne på, at vidt forskellige lande med tilsvarende forskellige sociale systemer, rækkende fra Finland, over Canada til Indien og Uganda har kastet sig ud i forsøgsordninger med borgerløn. Det er endnu for tidligt at vurdere, hvad læren er af disse forsøg. Men der er ingen tvivl om, at borgerlønnens fortalere mærker, at de har vinden i ryggen.

Der kan rejses adskillige indvendinger mod de optimistiske udsagn om borgerlønnens potentiale. En af de tunge modstandere er fagbevægelsen, der ser adskillige risici forbundet med borgerløn. Generelt vil den svække fagbevægelsens traditionelle rolle som varetager af og kamporgan for lønarbejdernes kollektive interesser på arbejdsmarkedet. Frygten er, at borgerløn vil styrke den enkelte arbejder, føre magten fra fagbevægelsen til den enkelte arbejder og frigøre denne fra tvangen til at organisere sig for at opnå styrke over for arbejdsgiverne. Det kan næppe afvises, at borgerløn vil bidrage til en generel individualisering og dermed tendentielt styrke den aktuelle tendens til at undergrave fagbevægelsen. Dertil kommer, at borgerløn kan blive et argument for kapitalisterne til at kræve lønnen sænket til netop borgerlønnens niveau. Det er selvsagt et vigtigt argument for de liberalistiske tilhængere af borgerløn. Erik Christensen mener modsat, at borgerløn vil fjerne det "institutionelle skel mellem overklassen blandt lønarbejderne (i a-kassesystemet) og underklassen blandt lønarbejderne (i kontanthjælpssystemet) og generelt styrke den samlede arbejderklasse. Personligt mener jeg ikke, at behovet for kollektiv organisering forsvinder. Det vil eksistere, så længe det kapitalistiske arbejdsmarked er grundvilkåret for arbejderne. Og det

vil det være borgerløn eller ej. Erik Christensens modargument er, at borgerløn vil bidrage "afvaregørelse" af arbejdskraften ved at sikre, at den enkelte kan leve uden for den grundlæggende tvang til at sælge sin arbejdskraft. Kort sagt vil borgerløn være et afgørende skridt hen imod en ophævelse af fundamentale kapitalistiske lovmæssigheder.

I vor del af verden er borgerlønnens værste fjende efter min opfattelse den sociale etik, arbejdsetikken, som dominerer vores tankeverden både individuelt og kollektivt. Hele vores idé-mæssige arvegods er gennemsyret af tanken: i dit ansigts sved skal du æde dit brød. Kort sagt: vi skal arbejde for at tjene til livets ophold. Tanken om "noget for ingenting" strider mod vores dybt internaliserede arbejdsmoral, som vi jo til overflod er blevet mindet om her i det lutherske jubilæumsår. Accept og udbredelse af borgerløn vil fordre en kolossal mental omstilling i alle samfundslag.

I en epoke, hvor kapitalismens globale ekspansion er blevet virkelighed, rejser spørgsmålet

sig, om borgerløn overhovedet er realiserbar som universelt princip. Erik Christensen forsøger ikke at vige uden om tunge spørgsmål som for eksempel dette. Vil en borgerløn i en enkelt nationalstat ikke blot forstærke strømmene af udenlandsk arbejdskraft og fremkalde endnu flere krav om national afskærmning? Det er en åbenlys risiko, som bør løses gennem international solidaritet, i første omgang formaliseret i EU-regi. Alternativet til afskærmningspolitikken er "en langsigtet politik med en international, europæisk og national dimension byggende på åbenhed og solidaritet" (s. 97). Det kan i de nuværende politiske konjunkturer lyse som utopisk, men det bør efter Erik Christensens opfattelse ikke skræmme os fra at indlede forsøg på at etablere universel borgerløn som et element i en fornyet velfærdsstat.

Erik Christensens lille bog er en indholdstæt, informativ introduktion til et af nutidens centrale diskussionstemaer. Den er et godt sted at begynde for dem, der vil forstå den aktuelle diskussion om borgerløn.

PROLETARLITTERATUR!

Af Michella Jensen

“Proletar – Danske proletarromaner 1896-1912”, er titlen på en antologi som udkom på Det poetiske Bureaus Forlag i marts måned i år. Det kompakte sammensatte værk på 317 sider, er et udvalg af uddrag fra 15 mindre kendte romaner, fortællinger og reportager redigeret af Arne Herløv Petersen. I tekstuddragene får vi indblik i en hård verden på samfundets bund. Vi kommer som læsere op på fjerde sal, ind i arbejderlejligheder, ned i fængselscellen, med i spadestikene hos gravearbejderne, ind på pantefodens kontor og ud på gaden for at tigge om lidt penge til brød og brændevin.

Når værkerne som uddragene kommer fra er forblevet relativt ukendte, skyldes det ifølge Petersen en “skepsis fra litteraturvidenskaben, der afviste dem som spekulation”. Denne skepsis kan ses grundet dels i værkernes tydeligt partiske sociale indignation, hvilket også titler som “Kampen for tilværelsen”, “Halvmennesker”, “Svig og list” og “Fattigliv” vidner om, og dels i det at teksterne hverken er skrevet af arbejdere selv eller, for størstedelens vedkommende, af anerkendte forfattere, men i højere grad af politifolk og journalister.

Tekstuddragene skildrer tiden omkring Industrialiseringen i slutningen af 1800-tallet i brokvartererne og på landet, hvor en stor del af befolkningen levede under trange kår og uden store udsigter til forbedring på trods af socialdemokratiets og fagbevægelsens medvind. Det

portræt, der her tegnes, er ikke det Marx kalder den politisk bevidste klasse, proletariatet, men snarere det man med onde tunger kan kalde “pjalteproletariatet”: en samlebetegnelse for den del af befolkningen, som var uden fast arbejde og levede fra hånden til munden, som f.eks. tiggere, vagabonder, og kriminelle. Vi møder derfor mennesker som “den stakkels” Madam Jakobsen, der kæmper for føden, må til pantefoden og af sin egen søn frarøves sin dagsløn, “Torske Frederik” der ender som forbryder, og den tidligere glædespige og “fattiglem” Marie, som har fået konstateret tuberkulose – “kronen på alt udsvævende liv” – og flygter fra fattiggården, fordi hun foretrækker at dø med en flaskebrændevin et andet, mere afsides sted. Teksterne svinger mellem tragikomik og ren elendighed, og på visse steder ren rædsel: i Christen Bundgaards roman “Proletar”, knuses en ung mand under et hjul i en arbejdsulykke. Man keder sig altså ikke.

Svagest står teksterne, når forfatterne med alfaderlig stemme vil forklare læseren, hvordan det hele hænger sammen. Bedst er de, når de giver sig tid til at beskrive hændelserne in medias res, i nutid, i al deres tumult. Når man som læser forvirret kastes som blikke i rummet fra et punkt til et andet, og rives med, når en far i romanuddraget “Halvmennesker” af Lauritz Lautisen i en alkoholpsykose går til angreb på sin egen kone og datter: “Jeg maser jer! Et lille

legetøjslokomotiv – over mod væggen med det ... klatterasch! Jeg maser jer!”. Eller, som i C. Stauns “Proletardrengens læreår”, hvor halvdelene af beboerne i ejendommen “Ligkisten” står lænet udover gelænderet for at diskutere, hvad de skal stille op med “en mørk masse på gulvet”, der viser sig at være en fordrunken kvinde, der har tjent som glædespige for natten i opgangen. Det er steder som disse, hvor de forsmåede slynges ud mod hinanden, at man som læser konfronteres med selve spørgsmålet om, hvordan vi behandler samfundets svageste og inviteres til at drage paralleller til i dag, hvor hjemløse kan fængsles i op til to uger, og hvor også afviste asylansøgere sidder indespærret på ubestemt tid.

Særligt ét af antologiens uddrag skiller sig ud: Herman Bangs reportage “Fattigliv” til *Nationalt Tidende* d. 19. december 1880. Juleaften nærmer sig, og Bang er blevet sendt ud for at skrive en reportage om de fattige – af borgerskabet til borgerskabet. Her bliver han som på et museum vist rundt hos en række fattige familier af en politimand, men han er ikke naiv om sin egen position; om det hykleri der findes

i et sådant scenarie. Han beskriver, hvordan stanken og elendigheden nær får ham til at besvime. Hermed adresserer Bang den i alle teksterne iboende problematik, at de fortælles af en udefra- og oppefra-kommende stemme. Uanset om denne stemme er medlidende eller fordømmende, taler den fra opvarmede stuer. Hans reportage påkalder spørgsmålet om, hvordan, og ikke mindst hvorfor, man bør læse og skrive om de der lider. Bang skriver det egentlig så fint selv:

“Og siden al den elendighed, vi så på hin vandrings, nu engang er uundgåelig for dette lykkelige samfund, hvorfor da tale om den, når ingen vil tro, og ingen vil takke? Hvem beder derom? Ønsker vel nogen at skræmmes ved at stirre på dødens ansigt? Næppe.

Når jeg idag alligevel fortæller Dem noget fra disse besøg, da er det ikke for at pirre Dem, ikke for at lege med klædet, lagt over den dødes træk, og for at løfte en flig, som jeg igen letfærdigt som i leg lader falde. Dette er mig ikke letfærdighed.

Men disse mennesker sulter.”

FLEKSIBELT ARBEJDE OG FRIT OG UFRIT ARBEJDE

Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Arbeiderhistorie 2015. Tema: Det fleksible arbeidsliv. LO Media, Oslo 2015

Arbetarhistoria: Tema Fritt och Ofritt Arbete i Norden. Nya Perspetiv på Arbetarhistoria. 2017: 3-4

Af Knud Knudsen

I Norge og Sverige har de respektive tidsskrifter for arbejderhistorie udgivet to interessante årbøger om arbejdets historie før og nu. Temaerne er forskellige, fleksibilitet og frit/ufrit arbejde, men berører alligevel sammenhængende problemstillinger. Begge kan varmt anbefales.

Norsk *Arbeiderhistorie* udgav i 2015 en årbog med temaet "Det fleksible arbeidsliv", hvor der var samlet en række artikler fra et projekt under Nettverk for arbeiderkultur og arbeidslivshistorie, som var startet på initiativ af Norsk industriarbeidermuseum. En arbeidsgruppe på seks personer ledede projektet, og de to professorer Egil J. Skorstad og Ingar Kaldal fra henholdsvis Østfold og Trondhjem var tilknyttet som faglige vejledere. Ti forfattere fra otte institutioner bidrog med artikler. Det har resulteret i en spændende årbog, der viser værdien af, at historikere og arbejdslivsforskere med forskellige faglige baggrunde går sammen. I indledningen præsenterer Skorstad en definition af fleksibilitet, som opererer med fire dimensioner af begrebet: ansættelsespraksis, arbejdets orga-

nisationsstruktur, organisationskultur og netværkssammenhænge. Det er bogens styrke, at de fleste artikler forholder sig til Skorstads definition. Kaldal afslutter bogen med nogle relevante refleksioner over begrebet, dets flertydighed og "mytologiseringen" af forestillingen om fleksibilitet. Sådanne refleksioner er bestemt velanbragte. Det fleksible arbejde er et begreb med flere ansigter.

Fleksibilitet blev i 1980'erne et mantra, der skulle løse de problemer, som rationalisering og taylorisering havde frembragt efter 1945. Ved læsningen af bogens artikler slås man uvægerligt af ligheden med den danske udvikling. Som herhjemme indledtes en begyndende rationalisering i Norge efter Første Verdenskrig. Her er det tesen i Peter Forrás' idehistorisk anlagte artikel, at den teoretiske inspiration til norsk rationalisering især blev hentet fra europæisk videnskab snarere end amerikansk praksis, taylorisme og scientific management. Efter Anden Verdenskrig rejste norske fagforeningsledere på studierejser til USA for at lære af amerikanerne, og som herhjemme var de faglige folk med på

rationalisering, men krævede den forenet med demokratisering. Spørgsmålet var blot hvordan? Norsk fagbevægelse måtte igennem en vanskelig diskussion om industrielt demokrati, som åbenbart ikke gik ad helt de samme linjer som i Danmark. Disse problemstillinger behandles i Tor Are Johansens artikel om opgøret med det ensformige industriarbejde i 1960'erne og 70'erne. I 1980'erne blev fleksibilitet set som løsningen på det rationaliserede industriarbejdes problemer. Virksomheder blev stillet over for nye krav fra verden omkring. Arbejdere skulle være fleksible og omstillingsparate, og hvad det ellers hed. Betød det jobrotation eller mere uddannelse eller blot usikre ansættelser?

Pædagogisk eksemplarisk er Kjell Roger Eikesets artikel om det fleksible savværk i Namsos i årtierne før Første Verdenskrig. Her inddrages flere vinkler på det fleksible arbejde, bl.a. Jan Ch. Karlssons påpegning af at arbejdsgivere og arbejdere har forskellige interesser vedrørende fleksibilitet, plus Edvard Bulls sontring mellem tryghed og frihed. Savværksejerne var interesseret i en fleksibel arbejdskraft, der var til rådighed, når stammerne kom ned til værkerne og skulle saves op. De særlige naturgivne forhold stillede krav om fleksibel arbejdskraft. Arbejderne skulle være der, når arbejdsgiveren havde brug for dem, og så ellers lave noget andet uden for sæsonen.

Problematikken om det fleksible arbejde i slutningen af det 20. århundrede er i fokus i Kari Amundsens artikel om kiksfabrikken Sætre Kjeks i Vålarengen i Oslo. Det er historien om en fabrik med en historie tilbage til 1883. Den voksede og fusionerede med andre kiksproducenter op igennem det 20. århundrede og søgte at undgå udflytning ved en række tiltag, der alle skulle gøre arbejdet mere fleksibelt – jobrotation, opnormering af de ansattes uddannelsesniveau så de kunne varetage flere jobfunktioner osv. En række positive sider af øget arbejdsfleksibilitet blev taget i brug, og alligevel lukkede virksomheden og flyttede produktionen til Sverige. Andre forhold afgjorde det. Vi får ikke at vide hvilke. Men her må der

være tale om forhold, som hører under Skorstads fjerde dimension: virksomheds- og netværksstruktur. Disse diskuteres i Torunn Kojan Bøes artikel om international arbejdsdeling i den norske tekstilindustri, hvor de to undersøgte virksomheder opnåede øget fleksibiliteten ved at lægge produktionen ud til lavlønsmråder i Østeuropa og Asien, hvor produktionen udførtes af arbejdsforhold, der var nogle ganske andre end i Norge. Hjemme i Norge skabtes gode faste jobs med at designe produkter. Virksomhedsperspektivet er også i centrum i Trude Melands artikel om olieselskabet Amoco Norway, der i 1987 ansatte en ny administrerende direktør, canadieren Robert Douglas Erickson, der skulle udvikle firmaet og skabe en ny fleksibel organisation med fleksible og innovative medarbejdere, altså forsøge en kulturændring af Amoco. Det startede godt, men udviklede sig hen ad vejen til en problemfyldt proces, efterhånden som krav om kontinuerlige forbedringer og optimering blev en ilde til usikkerhed blandt de ansatte. Vejen fra de store visioner om fleksible arbejdsformer til praksis viste sig vanskeligere end forudset.

Tilsammen giver de 12 bidrag et indblik i problematikkerne omkring det fleksible arbejde – både positive og negative vinkler. Ikke alle sider af det moderne arbejdsliv er med. Det er fremstillingsvirksomhederne, der er i centrum, mens for eksempel kontorarbejde og servicesektor ikke er med. For god ordens skyld bør det nævnes, at der er en artikel om fleksibelt arbejde på museerne. Der er en god vægtning af ældre og nye cases. Umiddelbart viser undersøgelserne et behov for at forene arbejdslivshistorien og erhvervshistorien, for det er oplagt, at de ansattes og virksomhedernes interesser ikke nødvendigvis er sammenfaldende med hensyn til fleksibilitet. For virksomheder kan den letteste vej til fleksibilitet være løse (fleksible) ansættelsesforhold.

Hermed bevæger vi os over i temaer som behandles i det seneste nummer af det svenske Arbetarhistoria, som under hovedtemaet "Frihed og ufrihed i arbejdet" har samlet en række bi-

drag fra det nordiske arbejderhistoriemøde i Reykjavik i november 2016, dels fire empiriske undersøgelser og dels en keynote-tale.¹ I introduktionen til temaet præsenterer Christian G. de Vito og Fia Sundevall temaet som et brud med den traditionelle arbejderhistorie, der har været centreret om lønarbejdet, som har haft et eurocentrisk perspektiv og vægtet tiden efter den industrielle revolution. Tre erkendelser har ligget til grund for dette brud, mener de: For det første at tvangsarbejde snarere end det "frie" lønarbejde har været normen i historien; for det andet at tvangsarbejde har været foreneligt med kapitalismen; og for det tredje at det er centralt og frugtbart at studere forskellige former for arbejdsrelationer, der sameksisterer og påvirker hinanden. Studiet af frit/ufrit arbejde er blevet et tema i international arbejderhistorie over en årrække, og det viste sig på kongressen i Reykjavik. Fire bidrag er omarbejdet og trykt i dette nummer af *Arbetarhistoria*: Johan Lund Heinsens undersøgelse af det militære strafarbejde i Danmark-Norge 1600-1850, Finn Erhard Johannessens undersøgelse af værnepligtige bønders arbejde som postomdelere i Norge 1600-1860, Hanne Østhus' artikel om tjenestefolks arbejde og tyendelovgivning i Norge i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, og Vilhelm Vilhelmssons artikel om midlertidigt arbejde i lov og praksis på Island i 1800-tallet. I Vilhelmssons artikel er vi tilbage ved det fleksible arbejde i landbosamfundet, hvor løsarbejde var nødvendigt og normalt, men løsarbejdere i strid med loven.

Afsluttende bringes Dorothy Sue Cobbles keynote tale om nye veje i arbejderhistorien ("Nye rörelser, nye paradig: att tänka nytt om arbetarhistorie för vår framtid"). Cobbles tale er et oplæg til et paradigmeskifte inden for arbejderhistorien og til at søge nye veje, som bryder med den gamle stivnede arbejderhistorie, som hun formulerer det. Det er et oplæg til en bredere arbejderhistorie, der har udvidet forskningsfeltet og ikke fokuserer på lønarbejdet,

men er optaget af alle former for arbejde og alle slags arbejdere. Det skal være en arbejderhistorie, der beskæftiger sig med den verden, arbejderne lever i og som er global. Den skal vise, hvordan nationale, regionale og internationale spørgsmål udvikles i et symbiotisk samspil, hedder det. Den accepterer ikke forestillingen om arbejderbevægelsens sammenbrud. Det gælder i den vestlige verden, men internationalt er arbejderbevægelsen under fremmarch – som belæg anføres tal, som James C. Docherty og van der Velden ved det Internationale Institut for Social Historie i Amsterdam har publiceret: i 1970 var der ca. 98 millioner fagforeningsmedlemmer over hele verden, i 2010 er tallet ca. 175 millioner. (Kina er ikke medregnet i disse opgivelser.) Anden del af Cobbles indlæg rejser spørgsmålet, om arbejderhistoriens begreber og teorier er fulgt med denne udvidelse af forskningsfeltet. Her diskuterer Cobble især begrebet klasse, og igen mener hun, at det har været anvendt i en for snæver betydning. Kønsperspektivet bør have en mere central placering, reproduktionen og følelser må inddrages – som Cobble selv formulerer det: "Vi behøver en mere intim arbejderhistorie, en som er mere opmærksom på känslor och på arbetares "inre liv" och deras rörelser." Så vidt Dorothy Sue Cobble. Umiddelbart kan det være svært at se sammenhængen mellem talens to dele: Er en udvidelse af klassebegrebet i den antydede retning det mest påtrængende teoretiske problem? Som det fremgår af både de Vito og Sundevall og Dorothy Sue Cobble har en række historikere allerede gennem flere år bevæget sig ad de veje, som skitseres her, og det vil vi givetvis høre mere om.

Note

1. I *Arbejderhistorie* nr.1 2017 bragte vi Nina Trige Andersens beretning fra konferencen: "Nye perspektiver på arbejderhistorie i nordisk kontekst".

SPIONER, DOBBELTAGENTER OG FOLK PÅ FLUGT FRA ØSTBERLIN

Jesper Clemmensen: *Skyggemand – Flugthjælper i den Kolde Krigs Berlin*, 367 sider, 2017, ISBN 9788702168563, Gyldendal.

Af Torkil Sørensen

Med på en ferie var to bøger: den seneste roman af John le Carré "A Legacy of Spies" der tager tråden op fra hans gennembrudsspionroman "The Spy Who Came in from the Cold", samt Jesper Clemmensens nyeste dokumentarbog *Skyggemand*. *Skyggemand* den åbner netop med et citat fra John le Carré fra "Spionen der kom ind fra kulden": "– Jeg har glemt hvad de lavede i Berlin? Var De ikke en af de mystiske kolde krigere?". Og så er der ellers i hans gennemgang af autentiske flugthjælper i den Kolde Krigs Berlin godt med kolde krigere, agenter, dobbeltagenter og deres hjælpere. Samt flygtninge fra Østberlin, hvor nogle bliver smuglet vellykket i sikkerhed i Vest, mens andre bliver taget af Stasi eller mere korrekt DDR's Statssikkerheds Ministeriums ansatte, der efterhånden formåede at trænge ind i flugthjælpernes netværk. Også i de danske foreninger. John le Carré arbejdede selv i den engelske efterretningstjeneste i Vesttyskland nogle år, inden han slog igennem som forfatter af formentlig realistiske spionromaner. Men i Jesper Clemmensens bog er der ikke et lag af fiktion. Han slog igennem med "Flugtrute: Østersøen", der kom for nogle år siden som bog og siden blev fulgt op af et bevægende tv-program om en af familierne på flugt fra DDR til Danmark.

Mor og søn overlevede den barske tur over Østersøen, mens far og to andre søskende omkom i bølgerne. Mange anså det for en trist tilværelse at leve i DDR, men det var yderst risikabelt at forsøge at flygte efter Berlin Muren var blevet opført i 1961. I 2014 holdt forfatteren foredrag om den første bog i Nysted. Her mødte en ældre herre op. Han talte glimrende dansk, men Jesper Clemmensen havde ved ankomsten til foredragsstedet set, at han var kommet kørende i en ældre Mercedes med nummerplader fra Hamborg. Den på det tidspunkt 78-årige Dietrich Rohrbeck fremviste efter foredraget en pose med kopi af sagerne om ham selv fra Stasi. Dette møde gav stof til en fyldig bog om nogle af de netværk, der i tiden efter opførslen af Berlin Muren arbejdede på at hjælpe flygtninge fra Østberlin til Vestberlin – eller mere generelt fra DDR, altså Østtyskland, til Vest. Nogle gange gik ruten nordpå via færgen fra Warnemünde til Gedser i Danmark ind de flygtende hurtigt drog videre med ny færges til Vesttyskland. Dietrich Rohrbeck er ganske naturligt bogens hovedperson – vel helt i en kortere periode – men der nævnes også mange andre aktører. Hans mor forlod Berlin i foråret 1943 med fem børn, efter deres hus var blevet svært beskadiget i et af de allieredes bombeangreb.

greb mod den tyske hovedstad. De følgende år var de på flugt, og først i 1957 kunne de vende tilbage til huset, der nu lå i Vestberlin. Dietrich og hans brødre flygtede de foregående år til Vestberlin, mens moderen først fulgte efter, da hun fik mulighed for at flytte tilbage i det oprindelige hus. Mange havde held med at flygte til Vest inden Berlin Muren blev bygget 13. august 1961. Hans søster blev tilbage i Øst, men endte med at komme gennem en tunnel til Vest i marts 1962. Det er en af bogens triste kapitler, at hun efter et halvt år her, vælger at tage sit eget liv. Virkeligheden var ikke så sort-hvid, at det altid var lykken at forlade den kendte verden – hvor forholdsvis fattig og ufri den end kunne være – for at prøve at bygge en ny tilværelse op i en anden del af den delte by eller det delte land. Det var ellers for at hjælpe hende på flugt, at hendes storebror var kommet ind i kredsen af flugthjælpere. Han stoppede ikke indsatsen med hendes død, men trappede i stedet op ved nu at bruge en brugt Mercedes til at skjule flygtninge, og fik sin bror Helmuth med i kredsen. Det endte heller ikke godt, Helmuth bliver snart en af de mange hundrede fængslede flugthjælpere i DDR's fængsler.

Dietrich blev dansk gift med Vibeke, og efter nogle hektiske år som flugthjælper blev han kommunal ingeniør i Nykøbing Falster, blev selvstændig i en periode, til han blev skilt og siden flyttede til Vesttyskland. Hans danske forbindelser blev i nogle tilfælde involveret i flugthjælpen. Der var for en dels vedkommende tale om tidligere medlemmer af den borgerlige del af den danske modstandsbevægelse. Lektor og historiker Jørgen Hatting havde således sammen med sin hustru haft først finner og siden en jødisk familie boende en overgang. I deres omgangskreds var tidligere medlem af Frihedsrådet Erling Foss, den litauisk fødte forfatter og oversætter Noemi Eskuljensen, og i netværket var også tidligere borgerlige modstandsfolk som Ole Lippmann, Hans Edward Teglers og Arne Sejr. Sidstnævnte har skrevet sig ind i dansk efterretningshistorie med sit Firma, men i historien om flugthjæl-

pere er der mest fokus på efterretningsfolk i Berlin.

Som nævnt i indledningen var der både agenter og dobbeltagenter. Dietrich Rohrbeck og hans gruppe var begyndt som idealister – mange med forbindelse til det Statslige Ingeniørakademi i Kurfürstenstrasse i Vestberlin. I starten var der løst organiserede grupper, hvor man fandt både konservative og socialister. Men farerne ved flugttaktionerne førte til effektivisering. Her bistod en hr. Mertens – fra Berliner Landesamt für Verfassungsschutz, det regionale efterretningsvæsen. Han havde så igen kontakter med P9 opkaldt efter en villa i Podbielskiallé 9 i Dahlem; her holdt en enhed amerikanske agenter til formentlig med tilknytning til CIA. De afhørte de flygtede fra Øst. Det var i samme periode John le Carrés spionromaner foregik – og fiktionen her er nok ikke helt frit opfundet. Berlin var spionernes by især til den nye Mur delte storbyen. Indtil da kunne vestlige tjenester holde kontakt med netværk i vest – mens Stasi såmænd blev ved med at holde kraftigt øje med mange miljøer i Vestberlin også efter 13. august 1961.

Der var altid en risiko for, at kontakten var en dobbeltagent. Et farligt eksemplar er med i bogen – såmænd den danske journalist Flemming Sørensen. Han var i 1959 i Rostock i DDR blevet hvervet som agent for DDR. Kort før den tid havde han forladt Danmarks Kommunistisk Parti for at gå over i SF, og partiskiftet havde kostet ham job på Land & Folk. Fra Stasis side var det en fordel, for nu kunne han under mindre bevågenhed gøre karriere. Han fik dæknævnet Flame, og de følgende år fik han i sit mere åbne liv job som korrespondent i Tyskland for Jyllands-Posten. I Berlin kunne han først i 1960'erne afsløre flere flugthjælpere til Stasi. Der var ikke mistanke til ham, for også ovennævnte hr. Mertens fra det regionale efterretningsvæsen i Vestberlin tog kontakt med ham. Af tidsmæssige årsager, og fordi flugthjælperen på et tidspunkt fik pas med nyt navn, fik Flemming Sørensen ikke nærmere kontakt med Dietrich Rohrbecks netværk, selv om han

havde perifert kendskab til ham. Til gengæld fik Flemming Sørensen Stasi til at hjælpe med en fingeret flugt i august 1963 for hans daværende kæreste fra DDR, Helga Korb med Stasi dæknnavnet Karin, så hun samtidig fik en anden status i Vesttyskland, end hvis hun var kommet på mere legal vis. De to blev gift, og hun blev til fru Sørensen. Flemming Sørensen fortsatte siden som agent for Stasi til 1979. Der blev retssag mod ham i 1982 i Vesttyskland, men beviserne i retten var ikke stærke nok til at få ham dømt. Først efter Murens fald erkendte han, at han rent faktisk havde haft et dobbeltliv som Flame. Der var nu flere dobbeltagenter. En græsk studerende i Vestberlin, med dæknavn Georg, tog på rejser til Danmark for flugthjælperne – og berettede alt til Stasi som han som god kommunist havde meldt sig til tjeneste hos halvanden måned efter Muren havde delt Berlin. Tilsyneladende fik Stasi yderligere rapport fra én i den danske kreds af flugthjælpere efter "Georg" havde besøgt dem.

Den delte storby Berlin er heldigvis historie nu. Bogen slutter med nogle gensyn med dem Dietrich Rohrbeck smuglede ud. En var Stephan Wüst, der blev professor i landskabsarkitektur ved Det Tekniske Universitet i Kaiserslautern:

"Professoren har våde øjne. Han stirrer frem for sig, mens han tænker tilbage:

– Under hele min studietid ville jeg finde ud af, hvem han var – ham som havde hjulpet mig ind i den anden verden. Det kunne bare ikke lade sig gøre...

..Tak for alt, hvad der dengang blev muligt for mig på grund af Dem."

Man kan håbe, at andre aktører fra den tid dukker op til et nyt foredrag hos Jesper Clemmensen med andet materiale, så vi som læsere kan få nye vinkler på Det Der Var, DDR.

ODENSE STÅLSKIBSVÆRFT / LINDØ FRA A TIL Z

Jens Toftgaard (red.): *Odense Staalskibsværft 1918-2012*, .

Bind 1: *Et stålskibsværft ved Odense Kanal 1918-1957*.

Bind 2: *Lindøværftet og Munkebo 1958-2012*.

Syddansk Universitetsforlag 2016. I kassette, 943 s., 598 kr. ISBN: 9788776749118.

Af John Juhler Hansen

Odense Staalskibsværft / Lindøværftet var i næsten 100 år en af Danmarks væsentligste virksomheder. Denne historie er nu fortalt i et bogværk, som resultatet af et forskningsprojekt over tre år, finansieret af en bevilling fra Den A.P. Møllerske Støttefond. Ni forfattere har skrevet bogen, og de fik som de første udefra kommende adgang til A.P. Møller – Mærskes virksomhedsarkiv.

Baggrunden for projektet rækker tilbage til 2007 til Industriklutturens år som en stor satsning på de danske museer samtidig med, at der blev udpeget 25 nationale industriminder. De udvalgte var alle ikoniske og tidstypiske udtryk for industriens udvikling siden 1850, heriblandt Odense Staalskibsværft Lindø-afdeling og værftsboligerne i Munkebo. Da A.P. Møller – Mærsk i august 2009 meldte ud, at man med endeligt ophør i 2012 ville afvikle skibsbygningsaktiviteterne på Lindø, besluttede Odense Bys Museer og Østfyns Museer i samarbejde med M/S Museet for Søfart, Helsingør, at igangsætte en omfattende registrering og dokumentation af virksomheden, som varede fra august 2010 til september 2011. Man ville sikre,

at et meget vigtigt stykke industrihistorie ikke gik tabt. Derefter fulgte fra 2013 til 2016 selve forskningsprojektet, hvis resultat er det her anmeldte tobindsværk (herefter betegnet som "bogen").

Odense Staalskibsværft blev opført i 1918 ved Odense Kanal og der var aktiviteter på grunden indtil 1980. Men igennem 1950'erne blev skibene større. Derfor blev værftet flyttet til Munkebo og fik navnet Lindøværftet. Bind 1 fortæller historien op til 1958 om Odense Stålskibsværft ved Odense Kanal, bind 2 fra 1959 til 2012 fortæller historien om Lindøværftet. Begge bind er i hovedlinjerne opbygget i samme ramme: Planer om at bygge skibsværft, selve den fysiske opførelse med tilhørende faciliteter, samt værftets drift fra start til ophør. Begge værfters driftsperiode beskrevet i sammenhæng med A.P. Møller og hans søn og deres rederi, knyttet sammen med de internationale konjunkturer og udviklingen i såvel dansk som international værftsindustri.

Bogen er opdelt i seks dele med i alt 28 kapitler. Første og sidste hovedoverskrift begynder og slutter historien i få ord, som næsten siger

alt. "Manden, tiden, stedet – et værft tager form", i den indledende del. "Enden på en æra – værftets lukning og vejen videre", i den afsluttende del. Bogen er redigeret af Jens Toftgaard, kulturarvschef på Odense Bys Museer. Bogens kapitler kan læses uafhængigt af hinanden, man kan vælge at læse et af temaerne på tværs af de seks dele, eller fra start til slut! Uanset hvad man vælger, er bogen overskueligt, fyldt med rigtig mange detaljer og anmelderen mistede ikke på noget tidspunkt "orienteringen".

A.P. Møller, reder og værftsejer

Familien Møllers etablerede i 1904 Dampskibsselskabet Svendborg med Arnold Peter Møller (1876-1965) som forretningsfører. Otte år senere etablerede A.P. Møller selv Dampskibsselskabet af 1912. Familien Møllers rederier anskaffede i årene 1904 til 1920 seks nybygninger og 21 brugte skibe. A.P. Møller fik sit gennembrud under 1. Verdenskrig, hvor handelsflåder fra de neutrale lande havde gyldne år. Reder A.P. Møller gik fra at stå i spidsen for et mindre provinsrederi, til at blive toneangivende inden for dansk rederidrift. Formuer blev skabt gennem krigsavancerne, men mange skibe blev sænket af krigsmagterne. Det gav efterspørgsel på nye stålskibe og gjorde det muligt for A.P. Møller selv at oprette et skibsværft. Beslutningen blev taget 1916, Odense udpeget til hjemsted for værftet i 1917 og den første nybygning leveret til kunden i maj 1920. Odense Kommune havde udlejet et 6 hektar jordareal ved Odense Kanal til A.P. Møller. Rederen ønskede en lejekontrakt med 149 års løbetid, så værftet var anlagt med langsigtet perspektiv! Kommunen valgte kun at udleje i 50 år til ophør i 1968, men så med uforandret årlig afgift i hele perioden på 6.052 kr. Skibsrederens gode næse for forretninger var også dengang legendarisk!

I hele værftets levetid var såvel far som søn tæt knyttet til værftet. I kapitel 24, side 795 hedder det:

"Mærsk Mc-Kinney Møller understregede ved mange lejligheder de gode minder, han havde fra besøg på værftet i følgeskab med sin far helt fra de tidlige barndomsår. I 1921 deltog han som otte-årig på prøveturen med værftets nybygning OS7 Leise Mærsk, og det blev den første af en meget lang række af prøvesejladser afrundet med L203 Emma Mærsk i 2006. Arven fra faderen samt den store interesse for den tekniske side af rederidriften må vurderes at have stor betydning for Mærsk Mc-Kinney Møllers holdning til værftet. For ham var værftet værd at kæmpe for af sentimentale grunde, men også fordi forspring på det skibstekniske i hans bog var af afgørende parameter for Mærsk-rederierens succes".

En virksomhed som Odense Staalskibsværft / Lindø var i hele den lange driftsperiode totalt afhængig af verdenskonjunkturerne. Professor Hans Chr. Johansen redegør så ganske glimrende for dette i alle årene. Grundlæggelsen af Odense Staalskibsværft skete i en stærk opgangsperiode. Placeringen var engelsk inspireret, ved en kanal, dog uden tidevand som i England.

Ved oprettelsen af værftet, fik A.P. Møller nok at se til. Skibsrederen havde hverken kendskab i at anlægge et skibsværft, ej heller i at drive et sådant. Og sidst men ikke mindst: A.P. Møller havde på intet tidspunkt før samarbejdet med andre ledere i eget selskab, eller haft en direktør ansat. Direktørstillingen blev opslået i et engelsksproget søfartstidsskrift, jobbet gik til Martin Westh (1877-1956), der kom fra en stilling som driftsinspektør på Aalborg Værft.

Odense Staalskibsværft kom godt i gang, med mellemkrigsperiodens op- og nedgangsperioder. Værftet blev ramt de to gange dansk handelsflåde lå stille. Første gang i 1921 med 1/3 del oplagt, næste gang i årene 1931 til 1933, hvor 30 % af handelsflåden var oplagt. Værst var sidste krise, hvor Odense Staalskibsværft i 1933 var nær lukning. A.P. Møller og

værftsledelsen løste problemerne i den rækkefølge, de opstod. Bogens regnskabsoplysninger viser, at mellemkrigstidens usikre forhold taget i betragtning, gik værftet forbavsende godt. De første 10 års drift viste et samlet underskud på 15.000 kr., mens det samlede regnskab fra årene fra 1919 til 1940 gav et samlet overskud på 1,2 millioner kr.

Den enkelte bør arbejde sig op, fri af fællesskabet

I kapitel 5 redegøres for A.P. Møller personlige udvikling, fra ung reder til indflydelsesrig erhvervsmand. Om A.P. Møllers holdning til værftets ansatte kan man i bogen læse: "Konkrete holdninger til arbejdsstyrken bundede i en arbejdsmoral baseret på individets evne til at arbejde sig op og den enkeltes ret til at være fri for kollektivets ønske om udjævning og krav om ensartet behandling". Den patriarkalske indstilling var ikke til at tage fejl af. I en beskrivelse af rederens selvopfattelse (side 164) hedder det:

"Han kunne også være hård og nådesløs, når han synes, at folk klynkede. Selv om tonen af og til kan forekomme nedladende, er der næppe tvivl om, at A.P. Møller mente, hvad han sagde – at enhver skulle arbejde hårdt og deraf få sin belønning, men arbejdede man ikke hårdt, og brugte man tid på det, som skibsrederen opfattede som irrelevante forhold såsom fagforeningsarbejde og fremføring af krav, var der ingen forståelse at hente".

A.P. Møllers egen selvforståelse lå fast: Sine handlinger så han altid som noget, han gjorde for landets og samfundets bedste. Det var sådan, han skrev til meget nære venner og forretningsforbindelser og alt tyder på, at sådan tænkte han også om sig selv. Den fortjeneste, som faldt af til A.P. Møller personligt, var mere end solid. Ikke mindst tydeligt i 1928, hvor familien flyttede fra villaen på Hambros

Allé i Hellerup, til en nyopført stor Strandvejsvilla med udsigt over Øresund, Strandlund ved Charlottenlund Fort. Havde man før tvivlet på, om A.P. Møller var en del af samfundets absolutte elite, var ingen længere i tvivl.

Værftets fagforeninger stod stærkt

I kapitel 7 skriver Kurt Risskov Sørensen om rekruttering, arbejdsstyrke og arbejdsmiljø. At Odense blev hjemby for et nyt skibsværft var absolut velvalgt. Byens jern- og metalindustri stod stærkt. Byen havde fem jernstøberier, to elektromotorfabrikker, to blikvarefabrikker samt automobilfabrik, cykelfabrik og en automa-fabrik. For Odenses arbejdere var der gode penge i at være beskæftiget inden for metalfaget. På side 213 hedder det:

"Når jern- og metalfagene i begyndelsen af 1900-tallet kunne udvikle sig til en faglig avantgarde, skete det således på baggrund af industriens fremgang og den teknologiske fornyelse af produktionen".

Fagforeningerne stod stærkt på værftet. Tillidsmænd varetog kollegaernes interesser og i Odense var man "tidligt ude" med at skole dem. I 1927 begyndte Smedenes Fagforening i Odense med et decideret uddannelsesforløb for tillidsmænd. Beskæftigelsen øgedes år efter år. Da værftet kom i gang, var der 300 ansatte, 500 ansatte i 1924 og i 1933 (efter krisens ophør) 1.000 ansatte. En del funktionærer og arbejdere kom fra andre dele af Danmark, derfor blev der i årene fra 1918 til 1960 opført 800 arbejderboliger. Den stærke industrialisering på Fyn satte også sit præg på Odense. På s. 393 hedder det: "De stærkt organiserede og politiske arbejdere på Odense Staalskibsværft og byens andre store industrivirksomheder forskød de politiske magtforhold og ændrede langsomt Odenses selvforståelse fra den bedsteborgerlige "etatsrå-dernes by" til en moderne industriby med fokus på velfærd for arbejderbefolkningen".

Nyt værft opføres i Munkebo

Efter 2. Verdenskrig løb tiden fra skibsværftet i Odense Kanal. Det var opført til at bygge skibe på 2.800 dwt. Gennem udvidelser frem til 1950-erne var kapaciteten øget til 30.000 dwt. Så var grænsen nået, for endnu større skibe kunne ikke sejle ud gennem Odense Kanal. Tidspunktet var derfor kommet, hvor værftet skulle flyttes. Tiderne var også gunstige. På side 449 hedder det:

“Årene fra slutningen af 1950’erne til begyndelsen af 1970’erne var en periode med en hidtil ukendt langvarig, høj vækst i verdensøkonomien”.

Og fra 1957 til 1974 steg bruttonationalproduktet i faste priser til omkring det dobbelte i de store industrilande. Man arbejdede sig hen mod fuld beskæftigelse, samtidig med at den offentlige sektor udvidede sig i takt med opbygningen af en moderne velfærdsstat.

Mærsk Mc-Kinney Møller kom i 1958 i ledelsen af Odense Staalskibsværft og var derfor med i beslutningerne omkring Lindøværftet bygning. Han begyndte i 1930 inden for skibsfart, kom i 1938 på rederiets hovedkontor i København, repræsenterede A.P. Møller i USA under hele 2. Verdenskrig. Ved tilbagekomsten i 1947 til Danmark, blev han udnævnt som juniorchef i A.P. Møller.

Lindøværftet stod i 1960 færdigt, og årene fra 1959 til 1978 var den mest succesfulde periode i Odense Staalskibsværfts historie. I 1958 var der 2.000 ansatte, i 1962 næsten fordoblet til 3.782 og i 1974 var der 6.105 ansatte. I de år satte man europæisk produktionsrekord. I 1975 var værftet verdens 5-største værft – og Danmark lå på verdensplan som skibsbyggerationer på en tiendeplads. Produktiviteten blev nået med gennem nye arbejdsformer, gennem rationalisering og øget arbejdstempo. Bagsiden var, at det under højkonjunkturen blev svært for Lindøværftet at skaffe den fornødne arbejdskraft. Da man i 1971 begyndte at registrere personaleomsætningen, viste tallene at 40

% af de nyansatte forlod værftet inden for det første år. Fællesklubben påpegede problemer som transport, skiftehold, tvunget overarbejde og for lav løn som de primære årsager. I 1973 begyndte man at tage afskedsinterview, som viste at en væsentlig årsag var dårlig tilrettelæggelse af arbejdet, gener som støj, røg og kulde blev angivet som årsag til arbejdsophør.

I 1968 ansatte man de første kvindelige arbejdere, året efter var 11 kvinder ansat, og i 1970 var der 40 kvindelige kran- og truckførere, samt svejsere ansat. Samme år strejkede 500 mandlige kollegaer for ligeløn til alle.

Nedturen for danske skibsværfter begyndte i 1982. Først lukkede Helsingør Skibsværft, så fulgte resten efter frem til 2001. Der var også underskud på Lindøværftet, i 1979 på 110 millioner kr. På s. 803 oplyses, at Lindøværftet udgjorde i 2007 knap 3 % af A.P. Møller-Mærsk Gruppens omsætning, året efter faldt den til 2,4 %. Beslutningen om værftets lukning blev taget i 2006. Kunne der ikke skaffes ordre ude fra, måtte Lindøværftet lukkes. På side 815 oplyses, at A.P. Møller-Mærsk i årene fra 2004 til 2012 tabte 5,5 milliarder kr. på driften af værftet. Resten af personalet blev 29. august 2011 afskediget, dog med gode aftrædelsesordninger for at sikre, at de sidste skibe blev afleveret retmæssigt. Hovedparten af arbejderne kunne også se fordelene i, at værftets renommé blev fastholdt, skibene leveret til tiden, så de kunne søge arbejde andre steder. Bogen oplyser, at 85 % af de fyrede fandt ny beskæftigelse.

Bogen kommer godt rundt om Odense Staalskibsværft / Lindøværftet. Der er to anker om bogen. Den første er de anvendte kilder, eller mere korrekt: De ikke anvendte kilder. Det er især omkring arbejderforhold, samt Danmarks Rederiforening og statens hjælp til / subsidier til værftsindustrien. Den anden anke er de mere end mangelfulde registre, der stilles til læsernes rådighed.

Omkring kilder, kunne beskrivelsen af arbejderforhold måske have været mere nuanceret, hvis man havde anvendt arkivmateriale fra de to vigtigste hovedorganisationer i dansk fagbe-

vægelses inden for metalfaget. Der tænkes på Centralorganisationen af Metalarbejdere, oprettet 1912 og Dansk Metal/Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund, oprettet 1888. Ifølge bogens kildeangivelser sidst i bind 2, angives kilde for sidstnævnte som udlånt af Dansk Metal Odense-afdeling. Kildeangivelsen nævner ikke ABA, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Det må antages, at de ligger inde med det nævnte materiale? Desuden nævnes Danmarks Rederiforening ikke som udlåner af kildemateriale. Ej heller Folketinget omkring den støtte, der er givet til de danske skibsværfter. Det kunne være kildemateriale, udlånt fra Rigsarkivet eller citeret fra de stenografiske referater af Folketingets Forhandlinger udgivet i bogform. Bogens forfattere har primært fokuseret

på kildemateriale fra A.P. Møller – Mærskes arkiv på Esplanaden. Men det kan give en betydelig skævhed i et forskningsprojekt, når væsentlige kilder (måske) overses.

Mere graverende er manglen på et brugbart sags-, stikords- og navneindex. Bogen indeholder fire siders index, først tre sider med sags- og værftsindex (s. 940-942) og en side personindex (s. 943). Sidstnævnte primært med ledernavne hhv. fra værft og A.P. Møller-Mærsk. Hvis bogen skal bruges som opslagsværk, er ovenstående kun til ringe hjælp. Vil man lede efter noget, man husker at have læst i bogen, skal man være mere end heldig for at finde en henvisning. Klart en fejl, der bør rades bod på, hvis bogen genoptrykkes.

NYBRUD I DANSK REVOLUTIONSHISTORIESKRIVNING

Mikkel Flohr, Benjamin Ask Popp-Madsen, Kasper Mikael Jacek, Mathias Hein Jessen (red):
Den Russiske Revolution, ISBN: 9788791041259, Aarhus: Forlaget Slagmark 2017, 347 sider.

Af Curt Sørensen

På bagsiden af bogens titelblad skriver forfatterne om revolutioner: "Før de sker, virker de umulige. Mens de står på, synes de ubestemmelige. Efterfølgende fremstilles de som uundgåelige" og på en af introduktionens første sider skriver de, at revolutioner har, om end de hver for sig er unikke, dog noget grundlæggende til fælles, nemlig: "... en pludselig fælles bevidsthed om, at tingene ikke nødvendigvis kommer til at fortsætte, som de hidtil har gjort; at en anden social og politisk virkelighed trænger sig på eller synes mulig" (s. 15). Forfatterne åbner op for en undren og røber selv en forskningsbestemt interesse, der har været sjældnen i mange års revolutionsfremstillinger her i landet.

Redaktionskomiteens forfattere har i denne bog om den russiske revolution sat sig det mål at give en koncentreret gennemgang af hele forløbet fra den første russiske revolution i 1905 frem til Kronstadt-revolten i 1921. En tumultarisk periode i Ruslands historie karakteriseret ved spændingsfyldte samfundsmæssige forandringer, en verdenskrig, tre revolutioner, udenlandsk intervention, en national interstatslig krig og en nedkæmpet revolte. Bogen er et fælles arbejde, ikke nogen antologi.

Forfatterne giver dels en kortfattet, men for-tættet og velafbalanceret, fremstilling af hovedfaser, koncentrationspunkter og problemer i hele forløbet fra 1905 revolutionen helt frem til nedkæmpelsen af Kronstadtrevolten i 1921. Dels understøttes denne fremstilling videre af en række udvalgte tekster, skildringer og beretninger, der så at sige 'levendegør' den faktiske historie. Tilsammen giver dette både en vidensmættet, problembevidst og indfølelse introduktion til den russiske revolution i dens fulde forløb og som de komplekse rækker af struktur-aktør processer, som den var.

Det valgte tidsmæssige udgangspunkt giver forfatterne lejlighed til at opridse den sociale og politiske baggrund for det senere forløb: Ruslands karakter i den sen-zaristiske periode. Et samfund med en stor underudviklet agrarsektor, men samtidig med enklaver af moderne industri, heraf flydende konfliktdimensioner på kryds og tværs, store uløste problemer, en eksploderende statsgæld, en autokratisk politisk struktur, en svagt udviklet liberalisme og en svagt artikuleret arbejderbevægelse. Rusland var derudover et periferisamfund og stærkt presset af mere avancerede stormagter, men samtidig et land med egne stormagts ambitioner ind i

Europa og Asien, 'den underudviklede stormagt' som den blev kaldt (s. 24-25)

Der var i Rusland en kløft mellem den regerende elite og befolkningen. Det var der også i alle andre lande, men i Rusland var den fra gammel tid særlig stor. Også i den revolutionære bevægelse, der begyndte at udvikle sig, var der betydelig afstand mellem elite og masse. Relationen mellem de russiske marxister og deres massefølgeskab var langt fra så tæt, velorganiseret og disciplineret som i det tyske socialdemokrati, men af en mere ad hoc og løs karakter og distancen mellem folkevennerne og bønderne enorm. Det er dog lovlig flot at affærdige, som forfatterne gør det, folkevennerne som blot nogle 'utopiske bonderomantikere'. (s. 26)

Bogen belyser gennem kombinationen af kommentarer og tekst levende virkningerne af den tabte russisk-japanske krig 1904-05, nemlig 1905-revolutionen, bølgen af bondeopstande, arbejderuroligheder, og den spontane dannelse af den første sovjet i St. Petersborg. Videre også Zarregimets dobbeltstrategi: Indrømmelser i form af 'oktobermanifestet' og etableringen af dumaen (hvortil der dog var både begrænset og skæv valgret og hvis magt i øvrigt var begrænset) samt på den anden side også en skærpelse af repressionen, en dobbeltstrategi der også blev fulgt i den følgende periode, hvor Stolypin dels søgte ovenfra at gennemføre en 'hvid revolution' gennem etablering af en klasse af selvstændige bønder, dels endnu en gang at øge den statslige repression. (s. 29-36, s. 77-108)

Februarrevolutionen, som bogen behandler på en indsigtfuld og levende måde, var en af verdenskrigens mange konsekvenser i Europa. Det var en spontan revolution, som 1905-revolutionen havde været det. De afgørende forløb foregik nede i bunden af samfundet. I toppen af samfundet blev der dog dannet en provisorisk regering bestående af en lille kreds af politikere fra det parlament, som var blevet hjemsendt under krigen, og som i øvrigt havde været valgt ved en både begrænset og skæv valg-

ret. Det var først og fremmest en kreds af liberale politikere med fyrst Lvov i spidsen, der her dannede regering. Kerenskij fra højrefløjen af de Socialrevolutionære blev justitsminister. Men den russiske februarrevolutionen var ikke, som mange i dag fejlagtigt fremstiller det, nogen liberal-demokratisk revolution. Det er en af nærværende bogs fortjenester at den ved sin sobre og afbalancerede fremstilling undgår denne mytedannelse (s. 36 ff, og Del 2)

Bogen fremdrager også den situation der opstod i og med, at der ved siden af den provisoriske regering der støttede sig til den smuldrende statsmagt dannedes en Petrograd sovjet og efterhånden også et videre netværk af sovjetter (s. 38 ff og s. 123 ff). Situationen er ofte, også i bogen her, blevet karakteriseret ved hjælp af begrebet 'dobbeltmagt'. Men den provisoriske regering var som nævnt nærmest magtesløs. Og, som påpeget af den franske socialhistoriker Marc Ferro, var også Petrograd sovjetten eksekutivkomite kun delvist i stand til at kontrollere den vilde spontane radikalisme der bølgede op nedefra.¹ Der var efter februar ingen centralmagt i Rusland hverken hel eller dobbelt, blot en vild masseradikalisme, som skulle eskalere mere og mere i løbet af år 1917.

Forfatterne får i nogen grad underspillet den dynamik, der her udfoldede sig i bunden af samfundet, men giver dog en vellykket fremstilling af den videre udvikling i toppen. I en heldig kombination af fremstilling og tekster fremdrager og levendegør forfatterne det samtidige forløb i bolsjevikpartiets ledelse, Lenins stigende pres for at skride til væbnet opstand, Centralkomite mødet den 10. oktober, den anden al russiske Sovjetkongres og stormen på Vinterpaladset samt dannelsen af den første Sovjetregering (s. 44 ff, og s. 174-236)

'Stormen på vinterpaladset' fik stor symbolsk betydning, både den gang og senere. Forfatterne forbiser dog, at den set ud fra synsvinklen 'social revolution' ret beset var overflødig. På det tidspunkt *var* den sociale revolution nemlig allerede gennemført: bønderne havde allerede taget jorden, arbejderne havde allerede taget

magten i fabrikkerne, soldater og matroser havde brudt officerens kommandomagt og selv taget magten i hæren og flåden, og de nationale minoriteter havde sat sig i bevægelse.

Men Lenin havde på det tidspunkt åbenbart bidt sig fast i en ny tese (som var radikalt forskellig fra hans i *Staten og Revolutionen* udviklede teori om det ultrademokratiske sovjetdemokrati), om en nødvendig centralisering og styrkelse af den centrale magt. Lenins nye position og synspunkt slog også igennem i spørgsmålet om holdningen til den konstituerende forsamling, der blev valgt i månederne november til januar. (s. 46 f, s. 223-236).

Forfatterne har her fået den gode ide at indtage Oliver Radkey's klassiske analyse af valgene til den konstituerende forsamling (det første frie valg i Ruslands historie og det sidste indtil 1990) og bringer i overskuelig form hovedresultaterne herfra (s. 223-229). Det største parti blev som forventeligt i agrarsamfundet Rusland det Socialrevolutionære parti med op til 40 procent af stemmerne. Mensjevikkerne fik 3 procent. De liberale 'konstitutionelle demokrater kunne mønstre 5 procent og forskellige højregrupperinger og nationale gruppe-ringer opnåede tilsammen 3 procent. Bolsjevikkerne opnåede på den baggrund i grunden et ganske imponerende resultat med 24 procent af stemmerne. Det havde udviklet sig fra et lille parti af professionelle revolutionære med højst 5000 medlemmer i februar til et veritabelt masseparti repræsenterende en fjerdedel af vælgerne og med en forankring i et bredt netværk af sovjetter, komiteer og konferencer. Bolsjevismen var nu blevet en folkelig massebevægelse. Men bolsjevikkerne havde dog ikke opnået flertal.

Den nødvendige bredde blev så søgt fremskaffet gennem en alliance med de Venstre-Socialrevolutionære, et nyt parti der var opstået ved det gamle Socialrevolutionære partis nylige spaltning. (s. 45-47) Hvor de gamle socialrevolutionære politikere holdt fast ved støtten til Kerenski regeringen, krigspolitikken, og en udskydelse af jordspørgsmålet vendte de Venstre-socialrevolutionære sig netop imod regeringen

og den fortsatte krigspolitik og støttede bøndernes direkte aktion og selvtaget i august og september.

I marts 1918 bristede denne koalition imidlertid på spørgsmålet om rekvisitionerne samt om fredsslutningen med Tyskland og Østrig Ungarn i Brest-Litowsk, som de Venstre Socialrevolutionære var imod, ligesom i øvrigt også mange, ja, de fleste, i bolsjevikpartiet. Den påtvungne fredsslutning og det efterfølgende brud var fatalt for det unge Sovjetstyre og kunne have bragt det til fald allerede her i foråret 1918 (s. 47-48 og s. 259-62)

Det skete ikke, og hovedgrunden var paradoksalt nok borger- og interventionskrigen. Sovjetmagten blev, kan man sige, reddet af den vældige folkelige genmobilisering, der blev frembragt af borgerkrigens trussel om en kontrarevolution og den udefra kommende intervention. Den russiske borgerkrig var på én gang en borgerkrig (eller retter flere borgerkrige flettet ind i hinanden) en interventionskrig og en krig mellem to modstående stater (nemlig mellem Polen og Rusland 1920-21 (s. 48-51).

Men "borgerkrigen formede og militariserede den politiske kultur i partiet" og havde ødelæggende økonomiske konsekvenser (s. 50). Dertil kom, at man på en måde var tilbage igen i situationen fra foråret 1918.

Da borgerkrigen var slut og kontrarevolutionens trussel elimineret og den udefra kommende invasion afværget, blussede den sociale protest nemlig op igen. I marts 1921 nedkæmpede den sejrende sovjetmagt Kronstadt sovjetten, der havde været revolutionens spydspids, og hvis matroser havde kæmpet som frivillige elite enheder i hele borgerkrigen. Revolutionen havde sejret og derefter begået selvmord. Den her foreliggende bog får også denne sidste tragiske afslutning med (s. 51-53, s. 289-304).

Bogens styrke ligger i den tilstræbt objektive og afbalancerede, nuancerede tilgang og den levende fremstilling i kraft af kombinationen af fremstilling og tekster, samt i dens sammenbindende tese og problembevidsthed.

Bogen rejser nemlig vigtige teoretiske pro-

blemer: Den åbner for det første op for en diskussion af selve fænomenet 'revolution': "Revolutioner er komplekse politiske begivenheder, der forandrer et samfunds sociale og politiske strukturer totalt" (s. 16). En 'revolution' er, siges det, en *samtidig* og omfattende forandring af såvel sociale som politiske strukturer. En revolution er f.eks. ikke bare et regimeform skift, et statskup i toppen eller et enkeltstående oprør, men noget meget mere massivt og omfattende. I så henseende var den russiske oktoberrevolution en ægte social revolution der ikke bare kan reduceres til en enkeltstående begivenhed som 'stormen på vinterpaladset' og frakendes enhver social forankring og social dynamik. Den må studeres netop i sin kompleksitet og sociale fundering. Ved at lægge *så* megen vægt på ideernes rolle kommer bogen i nogen grad til at nedtone denne sociologiske dimension.

Bogen holder imidlertid fast i sin klare gennemgående tese (hvilket er en styrke), nemlig tesen om *sammenhæng* mellem teori og handling:

"Politisk aktivitet er selvfølgelig handling, men den indledes, udøves og vurderes også gennem tekst... man kan helt grundlæggende kun gøre det i handling som man kan begrunde i tekst og tale" (s. 15).

Jeg er ikke sikker på at jeg selv er helt enig her. Tesen fører som angivet let til en underbetoning af magtpolitiske realiteter og faktiske opfattelser og holdning og omvendt en overvurdering af erklæret ideologi, teksterne. Men tesen udfordrer til seriøs videnskabelig diskus-

sion: Hvilket forhold *er* der egentlig mellem teori, ideologi og handling?

Bogen breder også analysefeltet ud og bryder den i dag så fremherskende determinisme: Hvor de dominerende totalitarismeteoritikere specielt fokuserer på sammenhængen mellem bolsjevikernes teori og deres handlinger, så fokuserer *Den russiske Revolution*s forfattere på alle aktørernes teoretiske og ideologiske forestillinger og handlinger, og hvor den totalitarismeteoritiske mainstream lader det hele ende i et uundgåeligt resultat bevarer revolutions bogens forfattere en åbenhed: Der var flere spor og muligheder i den russiske revolution, og det senere forløb var ikke så forudbestemt endda (s. 15-17, s. 307-326)

Bogens forfattere tager endelig også livtag med den udbredte tese om 'historiens afslutning' (s. 15). Fukuyama sagde jo her blot det, som så mange naivt troede i årene fra 1991 til 2008, men som flere og flere i dag, inklusive Fukuyama selv, betvivler.² Det er en af nærværende bogs fortjenester, at den genåbner historien: "Historien er genfødt og det er på tide at genbesøge den", erklærer forfatterne (s. 15). Det kunne tages som motto for hele bogen.

Noter

1. Marc Ferro: *The Russian Revolution of February 1917*, London: Routledge & Kegan Paul 1972 samt for det videre forløb, Marc Ferro: *A Social History of the Russian Revolution*, London: Routledge & Kegan Paul 1980
2. Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*, New York: Free Press 1992

RUSLANDS UNDERGANG 1917-1921

Bent Jensen: *Ruslands undergang: revolutioner og sammenbrud 1917-1921*. Gyldendal 2017. 526 s. ISBN 97887-02-24490-8.

Af Bernadette Preben-Hansen

I 1917 gik Rusland under – med Lenin. Det mener Jensen, og det mente mange i tiden. Sådan skrev den russiske forfatter Leonid Andrejev i et S.O.S. fra Finland i februar 1919: “Ved de, de allierede, hvad bolsjevikkerne er; de bolsjevikker, de selv har opfordret til konferencen på Prinseøerne, for der at kunne stifte fred mellem disse bolsjevikker og det forpinte Rusland, der takket være bolsjevismen er ved at forbløde sig til døde?” (Kbh. 1919). Andrejev havde imødeset februarrevolutionen, men så oktoberkuppet og bolsjevismen som “kaos og mørke, fremkaldt af krigen af sit skjulte gemme og rustet af den samme krig til at berede verden dens undergang” (Kbh. 1919). Andrejev bad ved sit S.O.S. – forgæves – de vest-allierede om en militær intervention for at redde sit fædreland fra bolsjevikkerne.

Harald Scavenius fremlagde samme synspunkt ved fredskonferencen i Paris i januar 1919. Han var Danmarks gesandt i Petrograd fra 1912 indtil december 1918. Scavenius opfordrede – forgæves – de vest-allierede til en militær intervention. Scavenius’ analyse af bolsjevismen var klar: bolsjevikkerne afviste parlamentarismen, de undertrykte valgretten, forsamlings-, presse- og ytringsfriheden. De var hverken demokrater eller socialister, men anvendte socialistiske idéer som propaganda. Bolsjevikkerne havde nedlagt den grundlovgivende

forsamling – dumaen – og erstattet domstolene med revolutionære arbejdertribunaler. De stod svagt i den russiske befolkning, da arbejderne havde mistet tilliden til dem og bondestanden kun ville have fred til at dyrke jorden. “Proletariatets diktatur” var et militærdiktatur under Trotskij, der organiserede den røde hær ved at trække på lejetropper og rekruttere ved løfte om mad i et hungerplaget land. Verdensrevolutionen var en propagandakrig; det var en international klassekamp med borgerkrig som en nødvendig forudsætning. Det bolsjevikiske program kunne ikke realiseres uden en borgerkrig, altså klassekampen. Bolsjevikkerne var mestre i propaganda og styrede internationalt mod en verdensrevolution. Bolsjevismen måtte ikke nå Tyskland, for så ville Europa gå under, mente Scavenius; men det velorganiserede Tyskland var ikke i kaos som Rusland.

Bogens femten kapitler handler om gammel-Rusland og reform-Rusland 1861-1917, om Marx, Lenin og de russiske bolsjevikker, om revolutions-Rusland fra februarrevolutionen til oktoberkuppet 1917, om borgerkrigen og socialismens opbygning i Lenin-Rusland, om borgerkrigens militære fronter, om krigen på kultur- og kirkefronten, om sovjetregimets udenrigspolitik, om Danmarks officielle og uofficielle forbindelser med bolsjevik-Rusland, herunder om gesanden Harald Scavenius og

Dansk Røde Kors' Ruslandsmission; kort om Sovjetunionen indtil 1991, og endelig om den amerikanske, sovjetiske og vesteuropæiske historieskrivning om Sovjetunionen.

Borgerkrigen beskrives ofte som en militær konflikt mellem de røde og de hvide styrker 1918-1920, men Jensen skriver om borgerkrigen i en bredere forstand, med klassekampen, der begyndte i oktober 1917. Bolsjevikkerne vidste, at befolkningen ville være imod socialismen, og borgerkrigen – bag de militære fronter – varede til 1922.

Jensen gør op med det 20. århundredes store propagandamyte, den om arbejdernes, bøndernes og Ruslands "frihed" med Sovjetunionen. Borgerkrigen var ikke, mener Jensen, en konsekvens af kaos efter verdenskrigen, men en del af Lenins partiprogram. Dermed blev 1917 en katastrofe ikke alene for Rusland, men også for verden. De russiske revolutionære vidste, at socialismen ikke kunne realiseres i Rusland. Målet helliger midlet, mente bolsjevikkerne, der opererede med en helt usædvanlig hensynsløshed og forråelse. Den hvide terror i borgerkrigen blev tilsvarende rå om end mere tilfældig. Klassekampen, den røde terror, var forudsætningen for socialismen, da oppositionen skulle ryddes af vejen og samfundet nulstilles. Socialismen stavnsbandt bondebefolkningen, der atter blev livegne på Sovjetunionens statsbrug – i den socialistiske "friheds" navn.

Lenin kom til Rusland i april 1917 – med Karl Marx i bagagen. Lenin mente, at en socialistisk magterobring i Rusland ville udløse proletariatets opstand og en verdensrevolution, der ville befri hele verden fra kapitalismen. Den russisk-ortodokse kirke blev set som en hovedfjende, og den socialistiske kulturpolitik skulle eliminere befolkningens russisk-ortodokse kultur ved statsmonopoler, bogudrensninger og en censurinstitution fra 1918 (tsarens censur blev afskaffet i 1906). De socialistiske tiltag på samtlige livets fronter fra økonomi til familiepolitik var totalitære.

I februar 1917 måtte tsaren abdicere, et liberalt-demokratisk styre kom til magten, de

væbnede styrker gik snart i opløsning, og i oktober 1917 erobrede Lenin magten ved et militært kup. Bolsjevikkerne trak Rusland ud af verdenskrigen, men ind i borgerkrigen. Bolsjevismen, statssocialismen, var en politisk utopi, der kom til at koste mange millioner mennesker livet. Bolsjevikkerne nedkæmpede bondeopstande med militær magt, trak byens civile borgere ud på gaden og slog dem ihjel, fordi de var borgere. Bolsjevikkerne angreb befolkningens livsanskuelser og fornærede kirken: et ekstremt overgreb på bondebefolkningen.

Jensen skriver med nerve, han er med i begivenhederne, og det er læseren også. Læseren kan intet andet end at rystes over det 20. århundredes totalitære politiske idesystemer, der kom kravlende op af skyttegravene efter verdenskrigen. Bogen er ikke for begyndere i Ruslands historie; den er ikke nem at læse uden forkundskaber. Det er godt at se behandlingen af flere vinkler, der hidtil er oversete i dansk historieskrivning: Tysklands koloniseringstanker af Hviderusland og Ukraine for mad- og sultepaner; udenlandske militære enheders delvis utilsigtede tilstedeværelse indenfor Ruslands grænser som den tjekiske legion af fhv. krigsfanger; den polsk-sovjetiske krig, der stoppede verdensrevolutionens fremmarch mod Europa.

Særlig interessant er historien om den tjekiske legion, der i 1918 blev en reel militær trussel mod Moskva-regimet. Legionen var tjekiske og slovakiske krigsfanger fra Østrig-Ungarns væbnede styrker, der organiserede sig i Rusland – på hvid side. De hvide hære under fhv. tsaristiske officerer kæmpede på flere militære fronter, udisciplinerede og uden fælles politisk program. De vest-allierede hang i Nordrusland, Østersøregionen, ved Sortehavet og i Fjernøsten. Tjekkerne overtog kontrollen med den transsibiriske jernbane, livsnerven til Sibirien, og med byerne Penza, Samara, Tomsk og Omsk, men snart blev tjekkerne transporteret over Vladivostok til Vesteuropa.

Europa står i gæld til "miraklet ved Vistula", da polakkerne uventet vandt slaget ved Warszawa i august 1920. Polakkernes sejr forhindrede

drede Lenins verdensrevolution i at nå Tyskland. Lenin havde forventet, at de polske arbejdere ville slutte sig til bolsjevikkernes arbejderrevolution, men deri tog han fejl. De polske arbejdere var katolikker, der ikke ville skifte kirken ud med fabrikken, og Polen var blevet fri af det russiske imperium under verdenskrigen. Polakkerne var patrioter for Polen, også arbejderne, der afviste den ateistiske russiske bolsjevisme. Den katolske kirke afviste socialismen, kommunismen som i pave Leo XIII's rundskrivelse om arbejderne og det sociale spørgsmål: *Rerum novarum* (1891). Leo XIII forsvarede fagforeningsretten og blev "arbejdernes pave".

Jensen viser et fotografi (s. 436) af den fhv. østrig-ungarske ambassade – på Sergievskaja, Chaykovskogo 10 – i Petrograd. Jensen skriver, at bygningen husede Dansk Røde Kors' kontor,

men det er ikke korrekt. Her lå det danske gesandtskab, afdeling B til varetagelse af de østrig-ungarske interesser i Rusland 1917-1918. DRK's kontor lå – på Millionnaja-gaden – overfor gesandtskabet, afdeling A. Den 2. juni 1919 blev DRK's medarbejdere arresteret af TjeKaen og fængslet, og dermed var DRK's rolle i Rusland forbi.

Bogen er veltilrettelagt og velskrevet, læselig for det bredere publikum og anbefales ej blot til læselyst. Den vidner om de totalitære politiske systemer – skabt ved samfundsradikalisering og styret ved statspropaganda – der dukkede op efter 1914-verdenskrigen for at ramle sammen i Den Store Fædrelandskrig 1941-1945. Ruslands historie 1917-1921 overgår enhver dansk-romantiseret "længsel mod skibskatastrofer og mod hærværk og pludselig død" (Tom Kristensen).